

Національна академія педагогічних наук України
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ

Т.І. МАЦЕЙКІВ

УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТОЛІТТІ

Навчальний посібник для профільних класів
суспільно гуманітарного напрямку

Київ
Педагогічна думка
2012

УДК 94(477)»190/193»(07)
ББК 63.3(4Укр)61я7
М36

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту педагогіки НАПН України
(протокол №12 від 12 грудня 2011 р.).*

Рецензенти:

*Булда А.А., доктор педагогічних наук, професор;
Логвиненко Н.М., кандидат педагогічних наук, ст.н.спів.*

Мацейків Т.І.

М36 **Українське** відродження в першій третині ХХ столітті: посібник/
Мацейків Т.І. — К.: Педагогічна думка, 2012. — 128 с.

ISBN 978-966-644-278-2

У навчальному посібнику для профільного навчання у класах суспільно (від форматувати)- гуманітарного напрямку розкриваються події української історії першої третини ХХ ст. Автор аналізує причини, особливості, сутність та наслідки національно-культурного відродження, що було визначальним у цей період.

**УДК 94(477)»190/193»(07)
ББК 63.3(4Укр)61я7**

ISBN 978-966-644-278-2

© Інститут педагогіки
НАПН України, 2012
© Мацейків Т.І., 2012
© Педагогічна думка, 2012

ЗМІСТ

Вступ.....	
Розділ 1. Національне відродження в українській історії.....	
§ 1. Українське відродження та його сутність.....	
§ 2. Періодизація національного відродження.....	
§ 3. Національна ідея — основа державотворення.....	
§ 4. Українське питання як складова національного відродження.....	
Розділ 2. Особливості українського відродження на початку століття.....	
§ 5. Націотворчі процеси на початку ХХ століття.....	
§ 6. Боротьба за українську школу.....	
§ 7. Наукові знання в самоствердженні та ідентифікації українців.....	
§ 8. Культура й мистецтво в формуванні національної свідомості.....	
§ 9. Діяльність молодіжних організацій патріотичного спрямування.....	
§ 10. Релігія та церква в духовному становленні нації.....	
Розділ 3. Українське відродження в роки визвольних змагань 1917—1920 рр.....	
§ 11. Національна політика української держави.....	
§ 12. Освітня діяльність українських урядів.....	
§ 13. Становлення та розвиток української науки.....	
§ 14. Розвиток національної культури.....	
§ 15. Духовно-релігійне життя в Україні.....	
Розділ 4. Розквіт національного відродження в 1920—1930 рр.....	
§ 16. Українізація як спроба вирішити національне питання в нових історичних умовах.....	
§ 17. Розбудова національної освіти.....	
§ 18. Національна освіта та виховання на західноукраїнських землях.....	
§ 19. Діяльність Всеукраїнської академії наук.....	
§ 20. Культура та мистецтво.....	
§ 21. Боротьба за українську церкву.....	
§ 22. Національні меншини та їх розвиток.....	
§ 23. Кінець українізації. «Розстріляне відродження».....	
§ 24. Діячі української культури в еміграції.....	

Любіть Україну Володимир Сосюра

Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води,
в годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди!

Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її, вічно живу і нову,
і мову її солов'їну.

Для нас вона в світі єдина, одна
в просторів солодкому чарі...
Вона у зірках, і у вербах вона,
і в кожному серця ударі...

Як та купина, що горить — не згора,
живе у стежках, у дібровах,
у зойках гудків, і у хвилях Дніпра,
і в хмарах отих пурпурових.

Любіть у коханні, в труді, у бою,
як пісню, що лине зорею...
Всім серцем любіть Україну свою —
і вічні ми будемо з нею!

Дорогі друзі!

Перед вами посібник з української історії першої третини ХХ століття Його мета — розширити ваші знання про національно-культурне відродження українського народу, що є визначальним у цей період.

Зростання наукового інтересу до свого минулого, дослідження етнографії, фольклору, історії, розвиток літератури, заснування освітніх і культурних закладів для плекання рідної культури, утворенням національних політичних партій, які виступали за здобуття окремішності від імперських політичних структур, аж до створення власної політичної держави — складають сутність та зміст національно-культурного відродження.

У цьому посібнику ви знайдете документи, історичні карти і фотографії цієї епохи, біографічний матеріал, думки істориків та публіцистів, які вивчали цей період, значну кількість питань та завдань різної складності, що допоможуть вам у засвоєнні матеріалу.

Структура нашого курсу традиційно визначатиметься хронологічною послідовністю та тематичною організованістю вивчення історичного матеріалу. Такі теми, як «Українське відродження та його сутність», «Періодизація національного відродження», «Українське питання як складова національного відродження», містять переважно теоретичний матеріал, що дасть вам змогу глибше зрозуміти закономірності творення української нації, його засоби, етапи, усвідомити зміст національної ідеї та інші вагомні теоретичні питання націотворення. Радимо повертатися до них і при вивченні інших тем.

Значну увагу звернемо на процеси модернізації (оновлення), які охоплювали всі сторони українського життя в першій третині ХХ століття. Надзвичайно вагомими для розуміння причин успіхів і невдач національного відродження української нації стане вивчення теми «Національне відродження в роки визвольних змагань 1917—1920рр».

До структури цього курсу належать і теми, присв'ячені духовному життю нашого народу, його унікальним культурним надбанням в літературі, музиці, театрі, архітектурі як прояв української ментальності та кордоцентризму.

Сподіваємося, що вивчення історії українського відродження, його специфіки та особливостей допоможе вам гостріше відчувати свою приналежність до українського народу, його багаті історії, стати свідомими громадянами та патріотами України. Плекаємо надію, що ця навчальна книга допоможе вам збагатити свої знання з одного із найцікавіших та найскладніших періодів українського історичного поступу в ХХ столітті.

Запитання перед текстом параграфа покликані активізувати та актуалізувати вашу пізнавальну діяльність. Рубрика «Персоналії» містить біографічний матеріал, призначення якого — викликати інтерес до історичних діячів, життя та діяльність яких були пов’язані з Україною. Через біографії діячів минулого і систему запитань — завдань — автор прагнула створити умови для формування у вас самостійної оцінки їхньої діяльності, а відтак дати вам змогу використовувати здобуті знання у навчанні та повсякденному житті. Рубрика «Документи і матеріали» дозволяє конкретизувати, доповнити, ілюструвати навчальний текст параграфа, знайомить вас з різними інтерпретаціями історичних процесів в українських землях у зазначений період, сприяє розвитку ваших умінь проблемно-пошукового та творчого характеру, надає можливості для здійснення самостійної навчальної діяльності. Рубрика «Запитання і завдання» дозволяє закріпити навчальний матеріал, сформувані й поглибити базові знання з курсу історії України, розвинути вміння аналізувати, порівнювати, класифікувати, узагальнювати, робити висновки тощо. Система завдань і запитань сприяє формуванню критичного ставлення до історичних подій, явищ і процесів, виробленню самостійних суджень та умінь аргументувати і відстоювати власний погляд на ту чи іншу історичну проблему, виховувати в собі почуття впевненості у власних силах.

Працюючи з посібником, ви зможете розвинути такі вміння та навички:

- визначати і пояснювати поняття й терміни;
- аналізувати й порівнювати: історичні явища й процеси; позиції, погляди, програми окремих діячів, політичних партій і рухів тощо;
- визначати і пояснювати причини та наслідки подій, явищ і процесів, виявляти тенденції розвитку суспільства;
- узагальнювати факти, визначати значущість подій та явищ, оцінювати їх;
- доводити свою думку, аргументувати;
- визначати свою позицію, висловлювати власну думку, відстоювати особисте ставлення до події або постаті та пояснювати його.

Бажаю успіхів! Автор

РОЗДІЛ 1. НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ

§ 1. УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ТА ЙОГО СУТНІСТЬ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ: ЯКІ ПРИЧИНИ ЗУМОВИЛИ ПРОЦЕС КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ?

Основні терміни й поняття: нація, ідентифікація, усвідомлення, національна свідомість, пробуджував почуття громадянської і національної гідності.

З'явилися окремі люди та цілі групи, які пропагували ідею об'єднання українців в єдине ціле з метою створення власної держави. У процесі національного відродження українське населення перетв

Національне відродження як поняття окреслює процес набуття етносом таких якісних рис, які дають йому змогу усвідомити себе нацією, дійовою особою історії й сучасного світу. Воно було характерним для тих етнічних спільнот, які в попередні часи втратили власну державність і самостійне національне життя взагалі. За власне відродження, починаючи з межі XVIII—XIX ст., так чи інакше боролись усі слов'янські народи, за винятком хіба що росіян. Об'єктивна мета процесу національного відродження полягала в оздоровленні і консолідації української нації та відтворенні української державності.

Наприкінці XVIII ст. етно-історичну територію України було, як відомо, розподілено між Російською та Австрійською імперіями. Характер колонізаційної політики цих імперій помітною мірою впливав на форми і сутність українського життя.

Політична система царської Росії характеризувалась деспотизмом та посиленням уніфікації в усіх сферах суспільного життя. Австрія (з 1867 р. — Австро-Угорщина), навпаки, з часом розпочала еволюцію в бік сприйняття конституційних та загальнодемократичних цінностей, що позитивно впливало на життя провінцій. Але повністю демократичною, не в останню чергу задяки тупцюванню у розв'язанні національного питання, Австро-Угорщина так і не стала до самого розпаду в 1918 р.

Українське національне відродження базувалось на попередніх здобутках українського народу, зокрема, традиціях національної державності, матеріальній та духовній культурі. Соціальним підґрунтям для потенційного відродження було українське село, яке зберігало головну його цінність — рідну мову. Виходячи з цього, стартові умови для відродження були кращими у Наддніпрянщині, оскільки тут ще збереглися традиції недавнього державно-автономного устрою, політичних прав, залишки вільного козацького стану, якого не торкнулося закріпачення, та козацького суду, а найголовніше — тут хоча б частково збереглася власна провідна верства — колишня козацька старшина, щоправда, переведена у дворянство.

Національний рух та його роль в процесі національного відродження

Національний рух на арену суспільного життя України вийшов у XIX ст. Саме тоді українське населення вперше потрапило в умови ринкових відносин і зазнало їх глибокого, благодірного впливу. Ринок формував у людей ініціативу, робив їх динамічнішими, породжував нові інтереси орювалося в націю з усіма ознаками, характерними для інших європейських спільнот. У XIX ст. український етнос починає усвідомлювати свою єдність і прагне самостійно вирішувати власну долю.

Національне відродження — це процес відновлення національних, політичних і культурних прав етносу, який перебував у залежності від панівної імперської народності. Він супроводжувався зростанням наукового інтересу до свого минулого, дослідженнями етнографії, фольклору й історії, розвитком літератури на народній мові, заснуванням освітніх і культурних закладів для плекання рідної культури, утворенням національних політичних партій, які виступали за здобуття окремішності від імперських політичних структур. Тому російська та австрійська імперська влада вороже ставилася до будь-яких проявів національного відродження. У всіх європейських незалежних державах національну самосвідомість утверджувала буржуазія. Перемога індустріального суспільства над феодальним аграрно-ремісничим була забезпечена саме національною буржуазією — організатором і натхненником на-

ціональних рухів. В Україні національне відродження мало іншу долю та дещо інших рушіїв.

Імперські сили всіляко стримували розвиток української національної буржуазії. Тому виразником національних ідей, рушієм національного відродження виступали представники української інтелігенції. Спочатку вони збирали й вивчали народні традиції, звичаї, фольклор — народну культуру. Натхнені її глибокою мудрістю й багатством, українські інтелігенти ставали творцями талановитих мистецьких творів. Так вони допомагали українському народові усвідомити себе й перейнятися почуттям гідності й самоповаги за свою звитягу та здобутки, висміювати в собі низьке й негідне. Чим активніше інтелігенція розвивала культуру, зміцнюючи національну самосвідомість народу, тим чіткіше вона усвідомлювала необхідність переходу від культурницького до політичного етапу національного розвитку. Відтак представники української інтелігенції почали створення громадських та громадсько-політичних організацій.

Імперська влада, насамперед російський царат, рішуче розправлялася з найменшими спробами громадсько-політичної роботи, через що українське національне відродження тривалий час перебувало на культурницькому етапі.

Після перших яскравих спалахів політичної активності Кирило-Мефодіївського товариства на Наддніпрянщині та діяльності головної руської ради на Галичині українська національна інтелігенція змушена була повернутися до культурно-просвітницької роботи. Лише наприкінці століття, передусім у Західній Україні, українство почало шукати можливості захисту своїх інтересів, створивши перші політичні організації та партії, долучаючись у такий спосіб до участі парламентської боротьби.

У справі національного відродження Захід і Схід України ніби передавали один одному естафету національного лідерства. Це зумовлювалося посиленням наступу на національну культуру то Російською, то Австрійською імперіями.

Запитання й завдання

1. Дайте визначення поняття «національне відродження» та сформулюйте його сутність.
2. Які причини зумовили процес українського відродження?
3. В чому полягає особливість українського відродження?
4. Хто виконував роль лідера в процесі національного відродження?
5. Чому представники правлячої нації вороже ставилися до проявів національної свідомості українців? Обґрунтуйте свою думку.
6. Доведіть, чому українське село відіграло важливу роль у процесі українського відродження.
7. Аналізуючи український національний рух у Російській та Австро-Угорській імперіях, відомий вчений-історик В. Сарбей підкреслював, «що

реально він розвивався в таких напрямках: утвердження рідної мови в суспільно-політичному й культурному побуті, возз'єднання всіх українських земель в єдиній соборній державі, визволення народного господарства від колоніального гніту, усунення всіх перешкод на шляху розвитку національної культури». Чи поділяєте ви цей висновок ученого? Висловіть своє бачення проблеми.

8. За допомогою словника з'ясуйте зміст понять «нація», «національне відродження». Знайдіть спільні та відмінні ознаки.

§ 2.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ.

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ: ЯКІ ПОДІЇ І ФАКТИ ЛЕЖАТЬ В ОСНОВІ ПЕРІОДИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ?

Основні терміни й поняття: період, періодизація, етап, українофілі.

У підході до періодизації національного відродження в наукових публікаціях простежуються два протилежні погляди. На думку одних дослідників — це одnobічний процес утвердження національної свідомості в середовищі інтелігенції та поширення її в масах. Інший підхід розглядає національне відродження як достатньо складний і тривалий процес із різними стадіями розвитку, хронологічні межі яких неоднакові. Водночас зауважимо, що окремі дослідники звужують зміст поняття «національне відродження», ототожнюючи його з відродженням народних традицій і звичаїв, розширенням сфери вживання української мови, створенням національної школи, національного театру, кіно тощо. Такий підхід до з'ясування проблеми дещо спрощений, оскільки **національне відродження є насамперед політико-культурним процесом, кінцева мета якого — «завоювання національної незалежності та проголошення національної держави».** Чеський історик і політолог професор Празького університету М. Грох виділяє в історії кожного національного руху три основні етапи: **академічний, культурний та політичний.**

М. Грох

На першому етапі національного відродження, який М. Грох називає **академічним**, певна етнічно-національна спільнота стає предметом уваги дослідників-етнографів, мовознавців, фольклористів. Тут дослідники нагромаджують відомості про матеріальну і духовну культуру конкретного народу. Вони збирають і публікують народні пісні та легенди, досліджують прислів'я, вивчають релігійні вірування, звичаї й обряди народу, складають словники, досліджують історію. Однак усе це робиться мовою іншо-

го народу. Другий етап національного відродження — **культурна фаза**. Вона характерна тим, що мова, яка на першому етапі є предметом вивчення, стає літературною мовою. Саме цією мовою письменники творять національну літературу, перекладають твори з інших мов. Народна мова як обов'язкова поступово вводиться до народних шкіл, а згодом і — до вищих навчальних закладів. Національна мова використовується в наукових дослідженнях, застосовується у побуті. На етапі відродження поступово формується національна свідомість, відбувається усвідомлення своєї окремішності, що вноситься прошарком інтелігенції вглиб етнічного масиву (за допомогою школи, літератури, преси). Названий етап можна вважати періодом патріотичного відродження, коли широкі маси народу долучаються до національного руху. **На третьому — політичному етапі** національного відродження відбувається організаційне оформлення політичних партій і рухів, які очолюють національно-визвольні змагання народів. Тепер нація, об'єднана спільною мовою, висуває вимоги політичного самоврядування, проголошення автономії, а в кінцевому підсумку вимагає політичного самовизначення та проголошення суверенної держави. Відбувається перехід у царину політичних реалій, розгортається масовий рух за політичне самовизначення.

Отже, процес національного відродження проходить протягом трьох основних етапів: першого — академічного (наукового), другого — культурницького (українофільського) і третього — політичного.

Американський вчений українського походження Р. Шпорлюк зробив спробу застосувати схему М. Гроха до розвитку українського відродження кінця XVIII — початку XX ст. Він простежує генезу, дає періодизацію національно-культурного відродження в Україні й виділяє три його фази — наукову, культурну і політичну. Дослідник звертає увагу на те, що у підросійській Україні культурна фаза почалася 1905 р. і не закінчилася навіть у 1917 р. Одночасно розпочалася політична фаза, яка набула прискорення в революційних обставинах 1917—1920 рр. Однак українці не витримали іспиту з політики. Внутрішні та зовнішні фактори призвели до поразки національно-визвольних змагань і, зрештою, до повалення Української Народної Республіки на Сході та ЗУНР на Заході України. У вітчизняній історико-культурологічній літературі утвердилась думка, згідно з якою початок українського національного відродження пов'язується з виходом у світ «Енеїди» І. Котляревського (1798 р.), який першим увів українську народну мову до літератури, а також з його послідовниками — Г. Квіткою-Основ'яненком та Харківським гуртком літераторів. Науковим підґрунтям, що стимулював їхні зусилля, став Харківський університет, навколо якого згур-

Р. Шпорлюк

Д. Дорошенко

тувалися кращі представники української науки та культури. Національно-культурне відродження у Галичині пов'язувалося з іменем М. Шашкевича, який майже через 40 років після появи «Енеїди» видав разом із однодумцями з гуртка «Руська Трійця» альманах «Русалка Дністровая», започаткувавши західноукраїнський літературний, а згодом і національний ренесанс. Однак, сучасні дослідники історії українського національно-культурного відродження вважають, що воно у Східній Україні розпочалося на два-три десятки років раніше до появи «Енеїди» І. Котляревського, тобто в останній чверті XVIII ст. На думку визначного українського історика **Д. Дорошенка**, джерела українського національно-культурного відродження потрібно шукати на-

самперед у пробудженні української народності та збереженні історичної традиції. Ця традиція збереглася передусім на Гетьманщині та у Слобідській Україні. Саме тут відроджувалась національна культура, зокрема література і народна поезія. Другим важливим чинником українського національного відродження була ідея народності, яка зародилася у другій половині XVIII ст. на Заході. Першими серед слов'янських народів, які захопилися ідеями народності на початку XIX ст., були чехи, серби та поляки. Саме у їхньому середовищі були опубліковані праці з етнографії та фольклору. Згодом аналогічні праці з'явилися і в Росії. Зацікавлення історичним минулим народу стали вагомою причиною появи українського романтизму, що розвивався у загальноєвропейському та словенському руслі.

Романтизм як художній метод склався наприкінці XVIII — початку XIX ст. і поширився як напрям (течія) у літературі та мистецтві Європи і США. Поява романтизму пов'язана з виникненням та піднесенням антифеодальних національно-визвольних рухів. У боротьбі за утвердження нових естетичних принципів прихильники романтизму виступили проти раціоналістичних догм класицизму, висунувши на перший план духовне життя людини. Вони вдавалися до зображення незвичайних явищ і обставин, виняткових героїв, наділених сильним характером і пристрастями. За ідейним спрямуванням і суспільними ідеалами в романтизмі склалося дві течії — прогресивна та революційна. Прогресивні революційні романтики України (Т. Шевченко, М. Шашкевич та інші) поширювали ідеї народності, гуманізму, розвивали національну мову, оспівували народно-визвольні рухи. Цікаві й оригінальні думки з приводу генези та періодизації національного відродження в Україні висловив відомий представник новітньої української історіографії **І. Лисяк-Рудницький**. Він виділив три етапи на шляху українського національно-культурного відродження: шляхетський (дворянський, 1780—1840 рр.), народницький (1846—1880

рр.) і модерністський (1890—1914 рр.). Хронологія згаданого періоду новітньої історії України охоплює понад 130 років — від кінця існування козацької держави до Першої світової війни. Наведену періодизацію національно-культурного відродження, на думку І. Лисяка-Рудницького, можна пристосувати і до Галичини. Першому періодові тут відповідає доба гегемонії греко-католицького духовенства як виразника національних інтересів українців (1780—1840 рр.). На другому етапі національно-культурного відродження виникло типове галицьке народництво, репрезентоване діяльністю «Руської трійці» та виходом у світ альманаху «Русалка Дністровая» (1837 р.). Третій період національно-культурного відродження у Галичині характерний започаткуванням національно-визвольних змагань напередодні та під час Першої світової війни. Отже, паралелізм історичних процесів на ниві національно-культурного відродження у Східній та Західній Україні засвідчує внутрішню єдність українців ХІХ ст., їхнє прагнення здобути національну незалежність.

І. Лисяк-Рудницький

Українське національне відродження пов'язане з процесом державотворення. Об'єктивні умови для створення власної держави були сприятливими. У ХІХ ст. в Україні проходила модернізація (оновлення) суспільства в усіх сферах життя. В економіці відбувався промисловий переворот і бурхливо розвивалися капіталістичні відносини; у соціальній сфері утвердилися нові класи: буржуазія та робітники; модернізувався побут людей; у духовній — докорінно змінилася психологія та світосприйняття людини, вона стала мобільнішою та швидше пристосовувалася до змін; у політичному — виник національний рух, у ході якого формувалася модерна українська нація, що виступала за створення власної держави.

Українське відродження в ХХ столітті

Українські вчені розробили періодизацію національно-культурного відродження у ХХ столітті. Вона має свою специфіку, так зокрема, культурницький етап, згідно неї, триває протягом двох століть.

Перший етап. Триває з кінця ХVІІІ ст. до кінця 20-х років ХХ ст. Розпочався як «культурницька» течія, перейшов за схемою М. Грога, в ідеологічну, а згодом у політичну стадію, досягнувши апогею в період української революції 1917—1921 рр. і створенні української держави. Протягом 1920-х років у радянській Україні повернувся на рівень культурницького «відродження», що, правда, в масовіших масштабах. У політичній сфері трансформувалася в «націонал-комунізм». Завершився у 1930-ті роки внаслідок масового терору і знищення значної частини національної інтелігенції.

На західноукраїнських землях хронологія і зміст цього етапу загалом схожі, проте з останньої чверті ХІХ століття відбувається також значно виразніший процес побудови елементів громадянського суспільства в рамках «національного відродження», який консервується в умовах другої Речі Посполитої, даючи простір радикалізації українського націоналізму у відповідних формах. Припиняється наприкінці 1930-х років внаслідок масового терору з анексією Західної України і поширення тоталітаризму на цю територію.

Другий етап. Кінець 1950-х — 1960-ті роки. Сценарій той самий: розпочинається як «культурницька» течія серед «шістдесятників», у цьому ж середовищі політизується, досягає рівня політичних програм. В офіційному політичному просторі реалізується у вигляді обережного, лояльного «автономізму» частини політичної еліти. Припиняється з погромом початку 1970-х років, однак у «латентному вигляді» існує як дисидентський рух.

Третій етап. Друга половина 1980-х — 90-ті роки. Розпочинається як «культурницький рух», виходить на рівень політичних програм і реалізується у формі незалежної української держави.

Запитання й завдання

1. Які етапи українського відродження мали місце в національній історії?
2. В чому сутність періодизації О. Гроха?
3. Укажіть на спільні та відмінні особливості в процесах національного самосвідомлення в Україні та Європі.
4. Які соціальні процеси наприкінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. посприяли відновленню національних почуттів і настроїв в Україні?
5. Яке місце займає «Історія русів» у процесі національного відродження?
6. Визначте зміст ідеї народності. Що зумовило її утвердження в Україні?
7. Як ви оцінюєте умови відродження української національної свідомості на Східних та Західних українських землях?
8. В чому полягає особливість періодизації українського відродження І. Лисак-Рудницького?
9. Заповніть таблицю.

Автор	Часові межі періодизації	Зміст
-------	--------------------------	-------

§ 3.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ — ОСНОВА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ:
ЧОМУ НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ НАЗИВАЮТЬ ОСНОВОЮ
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ?

Основні терміни і поняття: держава, духовні і моральні цінності, державотворчі процеси.

Національна ідея — це сукупність ідей, поглядів на об'єднання нації навколо спільної мети, спрямованої на здобуття державності та подальший її розвій. Національна ідея передбачає забезпечення економічного зростання нації, посилення ролі держави в задоволенні економічних потреб суспільства.

Стрижнем української національної ідеї є ідея соборності — вільне єднання індивідуальностей. Ідеал соборності сприяв формуванню українського національного характеру, який визначають живучість, працелюбність, доброзичливість, поступливість.

Національна ідея — важливий чинник пробудження народу, національного поступу. Національний розвій — процес політичний, оскільки його кінцевим результатом є завоювання національної незалежності та утворення незалежної держави як гаранта політичної свободи народу. Ми не маємо причин зневажливо відвертатися від свого минулого, писав М. Грушевський. Несприятливі історичні умови, на його думку, були причиною, чому в минулому у нас не склалися такого яскравого поняття нашої національності, як це мало місце у багатьох інших, у більш сприятливі умови поставлених народів. Проте, зазначав М. Грушевський, «ми бачимо, що в ті моменти, коли народне життя мало можливість самовизначатись, не було недоліків у намаганні до політичного, державного життя — і що важливіше — нема недоліку і в здібностях до такого життя, що неминуче створює і засоби, і форми для нього».

Звичайно, пише далі М. Грушевський, не поділяючи уподобань романтичного народництва, важливо враховувати факт української етнографічної статистики, наявність величезної колонізаційної маси та суцільної національної території як обставини, що поряд з історичними умовами українського минулого обумовлює певним чином подальший напрямок українського життя та української думки. Щодо самої державницької ідеї як чинника національного розвитку — то М. Грушевський зазначав, що його базою є «могутній інстинкт національного будівництва, який зберіг українське населення серед всіх колоніальних бур та відроджував його до нового життя».

М. Грушевський

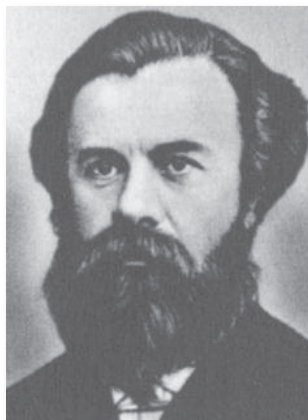
М. Костомаров

Сутність української державницької ідеї розкрив М. Грушевський, зазначивши: «Гасло української незалежності пішло в широкі трудові маси і тут нерозривно переплелися ідеї суверенності трудового українського народу, недотиканності його прав, гасло боротьби проти всякої експлуатації України для яких-небудь завдань, для неї сторонніх і проти трактування України як колонії, а українського народу як дешевого гарматного м'яса чи дешевого матеріалу для експериментів».

Під державницькою ідеєю в українській суспільно-політичній думці розумілися свобода і незалежність українського народу, ідея свободи, що була прийнята на озброєння та включена в програми низки політичних партій, стала гаслом національного визволення.

При такому тлумаченні слід пам'ятати, що в різні часи в Україні висувалися саме гасла політичної свободи, які в умовах царського самодержавства та Австро-Угорщини залишалися порожнім звуком. Формально зафіксована в конституціях ряду держав свобода не була справжньою, бо ж народ позбавлявся фактично політичної та економічної незалежності. Що ж до самої національної свободи, вона розумілася нашими попередниками як теорія, побудована на принципах патріотизму та вселюдськості, основи якої було закладено Т. Г. Шевченком, розвинуті І. Франком та Л. Українкою. У «Книзі буття українського народу» М. Костомаров стверджував: «Монопольний ідеал України, що висуне її з часом на роль «наріжного каменю» загальнолюдської світобудови — це рівність і незалежність».

Серцевиною державницької ідеї, згідно М. Грушевського, є визнання невід'ємного права українського народу на самовизначення й пошук його оптимальних форм. Від часів Переяславської ради такою формою є вимога автономії України, що, особливо в ХІХ ст., доповнюється ідеями перелаштування суспільства на загальнолюдських засадах демократії й справедливості: «Теперіне українство, — писав 1917 року М. Грушевський, — се те, що було од віків на українській землі: домагання для українського народу рівного права з іншими народами — права бути господарем на одвічній своїй землі».

М. Драгоманов

Починаючи від Б. Хмельницького, протягом 270-літнього історичного розвитку М. Грушевський і Центральна рада були єдині, які допроваджували державний поступ української нації до його реалізації, проголосивши самостійність і незалежність України

1918р. До М. Грушевського і Центральної ради нікому з державних діячів, жодній українській політичній течії або партії зреалізувати це не вдалося.

В Україні національна ідея поки що не розроблена, незважаючи на існування національної історії, національних традицій і національних інтересів. Наприкінці ХІХ ст. М. П. Драгоманов, М. С. Грушевський та інші вчені намагалися розробити основи української національно-демократичної ідеології, яка б сприяла відродженню української державності, але їхні спроби не дістали широкої підтримки українського етносу. Визначення і розвій національної ідеї стали особливо актуальними і доступними для реалізації після здобуття Україною незалежності.

Запитання й завдання

1. В який історичний період виникає українська національна ідея?
2. Хто є автором і теоретичним розробником української національної ідеї?
3. Назвіть етапи і форми етнонаціонального об'єднання, які проходять на рідній землі за час свого розвитку.
4. Назвіть наслідки втрати народом етнокультурних рис.
5. Визначте й охарактеризуйте ті чинники, які формують і підтримують єдність етносу.

§ 4.

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ.

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ: ЧОМУ ВИНΙΚАЄ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ?

Основні терміни і поняття: національна історія, відродження, держава.

Національне питання.

Тоді, коли багато європейських народів, розпочавши своє перетворення в нації ще з раннього Нового часу під впливом ідей Великої французької революції, успішно продовжили його в ХІХ ст., український народ потрапив у скрутну історичну ситуацію.

Націотворчі процеси, які розпочалися в Україні ще за часів Української козацької держави, створеної Богданом Хмельницьким, припинилися через скасування Російською монархією, до складу якої ввійшла Україна, автономії Слобожанщини, ліквідацію Гетьманщини та Запорізької Січі. Тому, особливо на початку ХІХ ст., українство перебувало в становищі бездержавного, пригнобленого етносу, приреченого на втрату своєї культури, а з нею — своєї власної сутності та ідентичності.

Розділивши українців та їхні землі між собою, Австрійська монархія та Російська імперія відверто нехтували інтересами етносу (народності) з тисячолітньою історією, самобутньою культурою, потребами економічного життя й територіальної єдності. Українські культурні та громадські діячі ХІХ ст. намагалися протистояти асиміляційній політиці імперії. Так постало українське питання, яке кожна з протиборчих сторін намагалася вирішити на свою користь.

Зміст українського питання полягав у комплексі болючих проблем. На державні посади призначали представників панівної нації та не допускали на них українців. Через це не вирішувалися ані загальносуспільні проблеми, ані проблеми окремих громад, що мусили терпіти свавілля чужої влади, яка чи не розуміла, чи відверто нехтувала їхніми інтересами. До вже згаданого долучалися питання економічної несправедливості, ігнорування інтересів українських ремісників, промисловців, сільськогосподарських виробників. Україна була позбавлена власної системи освіти. Австрійська та Російська імперії створювали нездоланні перепони для розвитку української культури, збереження традицій, народних звичаїв і побуту. Одним із найжорстокіших проявів нищення духовної сутності українства було насильницьке запровадження великодержавної мови й заборона використання української. Українське питання проявлялося і через насильницьке розділення українського народу між двома імперіями. Нарешті, складовою українського питання стали приниження честі та гідності українців представниками панівних націй.

Сутність будь-якого національного питання, у тому числі й українського, полягає не тільки в утисках, яких зазнає народ, а й у тому, як він (а особливо його еліта) чинить опір несправедливості.

Соціальна мобілізація. Соціальна модернізація пробуджує національну самосвідомість, сприяє формуванню нової еліти, здатності людей сприймати національну ідею. Читаючи книги і сприймаючи нову інформацію, вони акцентують свою увагу і на тому, що стосується їх батьківщини: визначають територію розселення свого народу, вивчають його історію, особливо героїчні і трагічні сторінки, взаємини з сусідніми народами, засвоюють національні символи, виявляють зацікавлення звичаями і побутом своїх земляків тощо. Люди, якщо вони опиняються далеко від своєї Вітчизни, починають відчувати гостру ностальгію — тугу за землею своїх батьків і дідів, краєм, де вони народилися і провели дитинство. В їхній уяві постають картини неповторної краси рідного краю, його героїчного минулого. Як тільки національні почуття виходять за межі вузького кола людей і набувають ширшої підтримки, вони втілюються в **національну мобілізацію**. Окремі представники розпорошеного етносу починають відчувати себе частиною нації і у той чи інший спосіб демонструвати свої національні почуття, використовують у своєму спілкуванні рідну мову, звертають увагу на національні свята, шукають шляхів для об'єднання з однодумцями і т.д. Врешті, національна мобілізація створює

масову базу для національного відродження і умови для його розгортання, приводить до здобуття нацією державного суверенітету.

Ідея соборності українських земель.

Важливим фактором національного згуртування українців була ідея соборності українських земель. Для самозбереження і перетворення в модерну націю українцям необхідно було не тільки зрозуміти, що вони відрізняються від інших народів, але й усвідомити, що їхніми співвітчизниками заселена і Східна, і Західна Україна. Це усвідомлення означає сприйняття ідеї єдності, соборності України.

До XIX ст. відособлення українців від росіян і поляків не гарантувало того, що українці, які не бажали бути росіянами, об'єднуються з тими, хто не хоче перетворюватися на поляків. Російські українці боронили свою ідентичність від росіян, галицькі й правобережні, що потрапили під російську владу після зникнення Речі Посполитої, переймалися переважно тим, як зберегти себе поряд з поляками. Потрібен був час, аби «російські» українці почали думати про «польських» та «австрійських» як про співвітчизників, а останні — так само сприймати перших.

Оскільки австрійська Україна була набагато меншою, ніж російська, то протягом XIX ст. поступово утвердилася ідея об'єднання навколо Великої Наддніпряни. І це остаточно зробило процес націотворення повномасштабним і незворотним.

Особливого значення від початку XIX ст. набув **фактор мовної єдності**. Українці цілком свідомо та енергійно працювали над створенням єдиної літературної мови, що забезпечило подолання відмінностей регіональних діалектів. Західні українці брали за зразок східноукраїнських авторів. Українці в обох імперіях, визначившись як єдина нація, почали розмовляти спільною мовою, і це стало вирішальним кроком до їх перетворення в одну націю.

Поступово також формувався єдиний погляд на минуле українського народу, вироблялися спільна політична стратегія, бачення майбутнього єдиної нації, а не тільки окремих її частин.

Релігійно-конфесійні проблеми в національному питанні.

На початковому етапі модерного українського руху важливим чинником, що впливав на ефективність мобілізації української нації, був релігійний фактор. Церковно-релігійна єдність підсилила б українську соборність, значно полегшила б у перспективі боротьбу за національну державність. Але доводилось виходити з об'єктивної реальності — відсутності в українців такої єдності.

Вкрай негативно на справі національного відродження позначилася ліквідація наприкінці XVII ст. Української православної церкви. Православна церква під тиском Москви, а відтак — Петербурга, відірвалася від вікових

традицій українського народу, стала провідником імперських інтересів. Після заборони у 1839 р. діяльності греко-католицької церкви на Правобережжі в цій частині України офіційно утвердилося російське православ'я.

Натомість на західноукраїнських землях діяла греко-католицька церква, яка дедалі більше переймалася національними проблемами, ставала виразником інтересів українців. На відміну від Російської православної церкви, її діяльність була націотворчою. Попри суттєві розбіжності з православ'ям в суто релігійних справах греко-католицькі ієрархи не заперечували і навіть заохочували співпрацю українців різних конфесій у спільному розв'язанні національних проблем.

Запитання й завдання

1. Як виникло українське питання? Визначте його сутність.
2. Поясніть, як історична наука та історична пам'ять народу причетні до визвольного руху пригнобленої нації.
3. Що таке соціальна мобілізація і коли вона виникає?
4. Які фактори сприяли об'єднанню української нації?
5. Яку роль відігравала церква в розв'язанні національного питання?
6. Чи виникає національне питання в сучасних умовах. Наведіть приклад.
7. Як вирішується національне питання в сьогодні?

Перевірте свої знання з розділу 1

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ

- Визначте і поясняйте ключові терміни і поняття: відродження, періодизація, ідентифікація, національна свідомість, національно-культурний ренесанс.
- Ідентифікуйте імена: М. Грох, Д. Дорошенко, І. Лисак-Рудницький, Р. Шпорлюк.
- Схарактеризуйте чинники, які породжують національне питання.
- Визначте роль національної інтелігенції в процесі національно-культурного відродження.
- Охарактеризуйте етапи національного відродження за схемою М. Гроха.
- В чому полягає особливість періодизації національно-культурного відродження в ХХ столітті?
- Чим відрізняється періодизація національного відродження у Східній та Західній Україні.
- В чому полягає спільність та відмінність періодизації українського відродження, розроблена українськими вченими?
- Як політика Російської та Австрійської імперій вплинула на українське національне відродження?
- Поміркуйте і скажіть, як співвідносяться поняття «національне відродження» і «націотворення».
- Що перешкоджало утвердженню національної свідомості українців?
- За яких умов народ перетворюється на націю?
- Чому патріоти української землі захоплювалися дослідженням фольклору та етнографії?
- Чому уряди Російської та Австрійської імперій вороже сприймали спроби українців захистити свою самобутність?

Словник

Автономія — самоврядування певної частини держави (населення), що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавними законами.

Адміністративно- територіальний устрій — поділ території країни на окремі частини — адміністративно- територіальні одиниці (губернії, провінції, області, округи, повіти), залежно від якого створюються і діють органи державної влади та місцеве самоврядування.

Асиміляція — процес втрати раніше самостійним етносом (народом) чи якоюсь його часткою своєї культури, мови, традицій тощо внаслідок поглинання іншим, зазвичай численнішим, етносом (народом).

Геополітика — політична концепція, яка пов'язує політику держави зі співвідношенням географічних чинників (розташування країни), розмір території, наявність природних ресурсів, густина населення).

Еліта національна — найбільш підготовлена і згуртована меншість суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює цілі, що стоять перед народом (нацією) і скеровує зусилля національної спільноти на їх досягнення.

Еміграція- добровільне чи вимушене переміщення населення з країни постійного проживання в інші країни з економічних, політичних або інших причин.

Етнос — позачасова, поза територіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднана спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями та звичаями, самосвідомістю та етнонімом (назвою).

Ідентичність — рівнозначність, тотожність, однаковість.

Ідеологія — система політичних, економічних, правових, моральних, естетичних, філософських і релігійних поглядів, що виражають інтереси певних соціальних груп суспільства.

Розділ II.

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

§ 5.

НАЦІОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ: ЯКОЮ БУЛА ПОЛІТИКА ПАНУЮЧИХ КРАЇН ЩОДО «ІНОРОДЦІВ»?

Основні терміни і поняття: шовінізм, опозиція, національно-визвольний рух, революція, політична партія.

На межі ХІХ ст. Україна була розділена як географічно, так і політично між двома імперіями — Російською та Австро-Угорською. Перша володіла Слобожанщиною, Лівобережжям, Правобережжям, Донбасом і Півднем, що становило близько 85 % земель, заселених українцями. До складу другої входили Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття. Території, що перебували під владою Російської імперії, у цей період, зазвичай називають Наддніпрянською Україною, ті, що входили до складу Австро-Угорської — західноукраїнськими землями.

Політика обох імперій щодо України дещо відрізнялася. Російський царат проводив її з позицій великодержавного шовінізму. Австро-Угорська конституційна монархія деякою мірою рахувалася з українцями, керуючись положеннями своєї конституції.

Спільним для всіх українських земель було те, що український народ послідовно боровся за свої соціальні і національні права. В українському національному русі на початку ХХ ст. простежуються дві тенденції — посилення земсько-ліберальної опозиції царизмові та переростання українського культурно-просвітницького руху в політичний. Ліберальна опозиція — представники інтелігенції (службовці, лікарі, вчителі та ін.) — дедалі частіше висували вимоги щодо надання політичних свобод, скликання Установчих зборів для розробки конституції. В українській політичній думці з'явилася тенденція до обґрунтування необхідності досягнення української національної незалежності й повної державної самостійності. Але панівною упродовж перших двох десятиліть, як і раніше, залишалася ідея політичної автономії України у складі чи то конституційної Російської імперії, чи то федеративної Російської демократичної республіки, побудованої на новітніх конституційних засадах.

М. Міхновський

Початок ХХ ст. характеризується розвитком політичного етапу визвольного руху в українських землях. Головною вадою становлення української партійної системи було те, що українці не посідали чільних місць у промислових та фінансових сферах і не мали змогу реально впливати на перебіг економічного, а як наслідок, і соціально-політичного розвитку в Україні. Українські партії склалися переважно з інтелігенції, яка часто репрезентувала сама себе, а їхні політичні дискусії більше нагадували кухонні суперечки. І все ж, незважаючи на ці «хвороби росту», українські діячі поступово починали відчувати себе самостійною силою, яка прагне здійснити власні цілі та завдання, відстоює інтереси українського народу і має своєю матеріальною базою створену

ним, нехай ще недосконалу, фінансово-економічну структуру.

На початку ХХ ст. на Наддніпрянщині з'являються перші українські партії. 1900 року в Харкові виникла Револьюційна українська партія (РУП). Її засновниками були Д. Антонович, М. Русов, Б. Каменський, М. Міхновський, Б. Мартос, Б. Матюшенко. Програму під назвою «Самостійна Україна» для неї написав М. Міхновський, який проголосив ідеали українського самостійництва на засадах радикалізму, безкомпромісність, рішучість, прагнення поліпшити долю народу політичними засобами, боротьбою проти царату. Нагадавши пункти Переяславських статей, він дійшов висновку, що це був договір двох держав, які, залишаючись «цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей». Російські монархи ж порушили умови цього договору. Тому для подальшого розвитку України потрібна власна держава.

Членами РУП були переважно студентська молодь та учні середніх навчальних закладів. Поширюючи серед українства листівки і прокламації, партія дотримувалася мирних форм політичної діяльності. В умовах розгортання революційного руху від РУП у 1902 р. відкололася група активістів, які на чолі з М. Міхновським заснували Українську народну партію (УНП) — політичну організацію націоналістичного напрямку під гаслом «Україна для українців». Вона виступала за повну національну незалежність України. 1906 року була написана «Програма УНП», в якій конкретизовано ідею всеукраїнської революції. М. Міхновський не погоджувався співпрацювати з загальноросійськими партіями, а стверджував, що визволення України — справа тільки українського народу.

УНП не стала масовою українською організацією. Центром її був Харків. У 1903 році київська громада РУП винесла на обговорення «Нарис програми» партії, в якому вимагала повної автономії України. У партії розгорнулася дис-

О. Лотоцький

Б. Грінченко

М. Левицький

кусія про співвідношення боротьби за національне і соціальне визволення. Серед її членів існували також розбіжності у баченні майбутніх відносин із Росією. Це призвело до того, що в січні 1905 р. частина діячів партії на чолі з М. Міхновським заснували Українську соціал-демократичну спілку. Вона увійшла до складу РСДРП. У статуті новоствореної організації зазначалося: «Спілка займається організацією пролетаріату, що говорить українською мовою, у місцевостях, де немає комітетів РСДРП, її громади являються самостійними організаціями». У грудні 1905 року відбувся другий з'їзд РУП, на якому відбулося її перейменування в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Лідерами партії стали В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, М. Ткаченко. УСДРП заявила про намір захищати інтереси українських робітників.

У Надніпрянській Україні на початку поряд із соціалістичними та націонал-революційними виникли партії ліберального спрямування. 1904 року утворилася Українська демократична партія (УДП), якою керували О. Лотоцький, В. Чеховський. Паралельно С. Єфремов, Б. Грінченко та М. Левицький організували Українську радикальну партію (УРП), яка виступала за надання автономії Україні в складі майбутньої федеративної Росії. Лише УНП боролася за самостійність України.

Розкол українського громадсько-політичного табору на кілька партійних груп послабив національні патріотичні сили.

1908 року в Києві було засноване Товариство українських поступовців (ТУП), яке об'єднало розрізнені сили українського національного руху і сприяло їхній консолідації напередодні визвольних змагань 1917—1920 рр. Його очолювали В. Винниченко, С. Петлюра, М. Грушевський, Є. Чикаленко. Керівними принципами організації були: автономія, конституціоналізм, парламентаризм. Це дозволило його членам стати біля витоків та очолити діяльність Центральної Ради у 1917—1918 рр. Головними своїми завдання-

Є. Чикаленко

ми ТУП вважало українізацію освіти, церкви, захист прав українців через Державну Думу.

У Західній Україні існувало кілька політичних течій: **москвофіли** (у своїй діяльності орієнтувалися на Росію, вважаючи її гарантом української незалежності й поширюючи вплив росіян у Західній Україні); **народовці** (вбачали у Польщі гаранта незалежності Західної України; багато зробили для розвитку освіти («Просвіта», 1868), культури (театр, 1864) науки (НТШ) на Західній Україні); **радикали** (1899 — УДП, 1891 — національно-спортивне товариство «сокіл-батько», 1900 — стрілецько-спортивне товариство «Січ», що було кадровою кузницею збройних сил ЗУНР (УГА — Українська галицька армія) та легіону Українських січових стрільців Є. Коновальця, який

у 1918 р. очолив боротьбу за створення ЗУНР).

У 1899 р. народовці на чолі з Є. Левицьким та В. Охримовичем (до них приєдналися М. Грушевський та І. Франко, що покинув ворогуючих між собою радикалів) утворили Національно-демократичну партію (УНДП), яка проголосила своєю стратегічною метою національну незалежність, а однією з найближчих цілей — автономію у складі Австро-Угорщини. Це була найчисленніша та найпливовіша партія Галичини. УНДП робила кроки у напрямі зближення з наддніпрянськими українцями.

Російська революція 1905—1907 рр. в Україні

17 жовтня 1905 р. під тиском революційних подій цар видав маніфест, у якому проголошувалися всі основні демократичні свободи: недоторканість особи, свобода слова, совісті, друку, зборів, союзів. Фактично були скасовані Валуєвський циркуляр та Емський указ.

З'явилася українська періодична преса. У грудні 1905 р. в Києві почала виходити перша щоденна українська газета «Громадська думка», яку видавав Є. Чикаленко. 1906 року в українських губернських центрах, а також у Москві й Петербурзі виходило 18 українських газет і журналів. Видавництва друкували книги українською мовою. 1907 року в Петербурзі побачило світ повне видання «Кобзаря» Т. Шевченка. У школах дехто з учителів початкових класів переходив на українську мову навчання. В університетах Києва, Харкова, Одеси було запроваджено курс української літератури. Студентство започаткувало кампанію за створення кафедр українознавства. Однак успішно вона завершилася тільки для університетів Одеси і Харкова, де відкрилися україномовні відділення.

Поновило національно-освітню роботу товариство «Просвіта», яке мало у Наддніпрянській Україні 9 організацій з 30-ма філіями. Активно працю-

вали в цьому товаристві Борис Грінченко, Микола Лисенко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Панас Мирний, Дмитро Яворницький та інші відомі представники національної еліти.

Уряд тим часом забороняв проведення культурно-освітніх заходів (лекції, видавнича діяльність, організація читалень). Царизм боявся того, що місцеві осередки товариства сприятимуть піднесенню національної свідомості українців, зміцнюватимуть їхні зв'язки з єдинокровними братами по інший бік російсько-австрійського кордону.

Розгортання революції сприяло посиленню національного руху. Українські політичні партії взяли участь у виборах до Державної думи, де їхні представники відстоювали інтереси різних суспільних верств. У виборах 1906 року взяла участь лише радикально-демократична партія, а її представники (І. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський) заснували українську Думську громаду, до якої ввійшли 40 депутатів. Значну роль в організації її діяльності відіграв М. Грушевський, який переїхав зі Львова до Петербурга. За його участі було підготовлено Декларацію про автономію України, яку громада мала внести в Думу, однак цар розпустив цей перший парламент Росії.

До II Державної Думи, що почала працювати 1907 року, від України було обрано 102 депутати. 47 депутатів сформували українську парламентську громаду. Вона вела боротьбу за прийняття закону про українську мову, підготувала проект закону про автономію України. Друкованим органом громади став часопис «Рідна справа — Думські вісті». Українська думська громада виносила на обговорення й питання суспільного життя країни. Діяльність I й II Державних Дум дала змогу об'єднати представників української інтелігенції у боротьбі за політичні, соціально-економічні й культурно-освітні права, донести вимоги українського народу до уряду й російської еліти.

Після поразки російської революції 1905—1907 рр. самодержавство посилювало репресії проти національних рухів у Російській імперії. Було заборонено викладання українською мовою в тих школах, де його запровадили під час революції. Не дозволялося навіть тлумачити українською мовою незрозумілі для учнів слова. Цензура забороняла вживання в публікаціях слів «Україна», «український народ». Власті повсюдно закривали товариства «Просвіта», забороняли продаж українських видань, зокрема Біблії українською мовою, а також проведення вечорів, концертів, інших масових заходів з використанням української мови, навіть збирання коштів серед населення для спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Каневі. Учасники національного та революційного рухів жорстоко переслідувались — країна вкрилася шибеницями, що дістали назву «столипінські краватки». Почалася боротьба з українством і передусім з українською мовою на всьому фронті. Заборонялися «Просвіти», клуби, не дозволялося друкувати українські оповістки, співати пісні не лише на концертах, але й просто на вулиці по селах; українським кобзарям заборонялося співати по ярмарках, школярам не вільно було співати колядок;

учителі одбирали у школярів україномовні Євангелія і т.п. (за спогадами О. Лотоцького).

У цей час активізували свою діяльність російські шовіністичні організації. Всі російські партії, незалежно від їхніх програмних завдань, виступали проти будь-яких українських домагань, захищаючи «єдину і неподільну Росію». Взагалі вся московська людність вороже ставилася до відродження української нації, і кожна течія чи партія мотивувала це чи виходила зі свого штандпункту. Крайні праві, «чорносотенці», гостро і брудно боролися з українством, виходячи з того, що в Росії повинен бути «один цар, одна віра і один народ»; ліберали протидіяли делікатніше, але твердо стояли за «єдину неділимую Росію» і боялися всього того, що загрожує цілості її; а крайні ліві гаряче виступали проти національних рухів «во ім'я єдінства пролетаріята» (за спогадами одного з провідників українського національного руху — Євгена Чикаленка).

Політика русифікації оформлялася законами І Державної Думи, в якій переважали депутати поміщики. До того ж, більшість депутатів-росіян за своїми ідейними переконаннями належали до великодержавних шовіністів і були членами чорносотенних організацій. 1908 року ця парламентська більшість відхилила запропонований депутатами з України законопроект про введення в початкових школах викладання українською мовою. Також було провалено пропозицію депутата Думи, авторитетного професора історії Київського університету І. Луцицького запровадити в Україні ведення судочинства українською мовою.

20 січня 1910 р. П. Столипін видав циркуляр про заборону діяльності на всій території Російської імперії організацій та товариств «інородців» (тобто не росіян). Звісно ж, до числа «інородців» були зараховані й українці. П. Столипін заявив, що основним завданням «російської державності є боротьба з рухом, у теперішнім часі прозваним українським, що містить в собі відродження старої України на автономних національно-територіальних засадах».

Запитання й завдання

1. Яким було політичне становище України на початку ХХ століття?
2. Охарактеризуйте особливості соціально-культурного розвитку в Західній та Східній Україні.
3. Яким був суспільно-громадський рух в Україні?
4. Як вплинули події революції 1905—1907 рр. на українське питання?
5. Хто входив до Думської громади і яким було її завдання?
6. Якою була політика царської Росії щодо «інородців»?
7. Назвіть політичні партії Східної та Західної України, що опікувалися українським питанням.

8. Який вплив мала революція 1905—1907 рр. на розвиток України в цей період?
9. Назвіть лідерів політичних партій України та їх політичні орієнтири.
10. Порівняйте завдання українських політичних партій.
11. Прокоментуйте документ.

Документ. «Українська народна партія хоче зорганізувати, приготувати частину українського народу, що стогне під неволею московською у Росії, до здійснення великого національного ідеалу: Єдиної нероздільної вільної самостійної демократичної України освічених робучих мас до засновання тії великої держави національної, у яку ввійдуть усі частини українського народу».

(Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали-Т. 1.— С. 110—1130).

§ 6.

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКУ ШКОЛУ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ: В ЯКИХ УМОВАХ ВІДБУВАЛОСЯ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА?

Основні терміни та поняття: початкова, середня, вища школа, університети, українознавство.

Господарське, суспільно-політичне і духовне життя людства в 1900—1913 рр. значно ускладнилося. Лише ті народи світу, які зуміли істотно підняти свій освітній рівень і рівень науки, були здатні належним чином відповісти на модернізований виклик епохи, який потребував якомога швидшого перетворення архаїчного, аграрно-ремісничого суспільства в модерне, індустріальне. Якщо у XVIII ст. рівень загальної освіти українців був предметом їхньої гордості, особливо на Лівобережжі, то в XIX ст. він став просто жахливим. Оскільки навчання було необов'язковим, близько двох третин селян замість школи посилали своїх дітей працювати в поле. Незважаючи на заклики земств та викладачів, уряд відмовився дозволити навчання в початкових школах українською мовою, виразно дискримінуючи тим самим українських учнів. Нарешті, на Правобережжі, де земства з'явилися аж у 1911 році поліпшення в освіті були мінімальними, а культурний рівень цього краю — найнижчий у всій Європейській частині Росії. Звісно, рівень письменності на Україні був неоднаковим: якщо серед сільського населення близько 20 % вміли писати й читати, то в містах ця цифра сягала 50-ти, а серед робітників Києва і Харкова аж 60 %.

Найбільше учнів навчалось в сільських парафіяльних школах (народних училищах). Навчання в них вели зазвичай священники, церковнослужителі й різночинці. Губернські власті спрямовували вчителів на максимальне

спрощення парафіяльної освіти. Так, у Київській губернії влада вимагала від учителів «ретельної й діяльної участі в проведенні при кожній парафії православного російського навчання, яке має бути якомога простішим і полягати виключно в навчанні селян правил віри та молитв із церковнослов'янським читанням букваря, лічбі та письму». Навчання проводилося російською мовою. Крім того, значна частина навчального часу (8 із 18 уроків на тиждень) відводилася на вивчення російської мови, яку обов'язково вивчали на найдовших післяобідніх уроках. По три уроки планувалося на вивчення арифметики й Закону Божого, по два — на історію Російської держави й церковний спів.

Незважаючи на максимальне спрощення навчальної програми, в Україні так і не було запроваджене обов'язкове початкове навчання.

Упродовж 1897—1911 рр. зросла кількість початкових шкіл. Було впроваджено новий тип народних шкіл, вищих початкових училищ з чотирирічним терміном навчання. На 1 січня 1916 року в Україні діяло понад 300 таких закладів. У зв'язку з подальшим зростанням потреби в письменних людях і фахівцях кількість середніх навчальних закладів збільшувалася. У 1914—1915 рр. в Україні діяло 26 тис. загальноосвітніх шкіл, в яких навчалось 12, 5 тис. учнів. Але близько 70 % населення не вміло читати і писати.

Значні зміни відбулися в системі середньої освіти, яку утворювали головним чином гімназії. Їх існувало кілька типів: більшість пропонували семирічний курс, інші — неповний чотирирічний, деякі ж являли собою гімназії класичного типу, де велика увага приділялася вивченню грецької, латинської мов і логіки; в інших — сучасним європейським мовам, точним наукам і математиці. 1870 року були офіційно впроваджені жіночі гімназії для підготовки вчительок. Майже кожне губернське місто і навіть багато повітових мали свої гімназії, й на 1890 р. по всій Україні їх налічувалося 129. Однак такі темпи ледве задовольняли справжні потреби. В Україні працювали 452 середні навчальні заклади, у яких навчалось 140 тис. учнів. Цього явно було недостатньо для задоволення освітніх потреб мешканців України. Щорічно майже 50 % охочих навчатися в середній школі залишалися за її порогом.

За статистичними даними із кожної тисячі мешканців у підросійській Україні навчалось тільки 67 учнів. Проте й ті, які здобували освіту, не могли це робити рідною мовою. І в підросійській, і в південнозахідній Україні не було жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання, а в царській Росії — жодної української школи на державному утриманні.

Царизм усіяко протистояв українізації школи, розуміючи, що це один із головних засобів національного виховання. Тому навіть під час Революції 1905—1907 рр., у ході якої було скасовано заборони на українські книжки й театральні вистави, рідна мова в школах була заборонена.

Вища школа на початку ХХ ст. складалася з 19 навчальних закладів, у яких здобували освіту 27 тис. студентів. Така мережа закладів освіти не відповідала

потребам українства ні в кількісному вимірі, ні щодо задоволення мовно-культурних потреб.

Царські власті не задовольнили вимог студентів Харківського, Київського й Одеського університетів щодо вивчення історії України, української літератури й мовознавства, професори, які почали викладати ці предмети, були негайно звільнені з роботи.

Недостатню кількість навчальних закладів українці намагалися компенсувати самоосвітою в рамках громадських організацій «Просвіти». Проте після поразки революції в підросійській Україні їхня діяльність припинилася, як і видання української літератури й читання публічних лекцій.

З початком Першої світової війни в Україні імперською владою були заборонені всі українські періодичні видання. Ця заборона поширювалася й на окуповану царськими військами Галичину.

Складним було становище освіти для українців в Австро-Угорській імперії. На початку століття кожне третє село Східної Галичини не мало нормальної школи, а в кожному шостому її зовсім не було. На всю Галичину діяла 61 гімназія й тільки в п'яти з них у Східній Галичині викладання велося українською мовою. У Буковині з 13-ти гімназій працювала тільки одна українська. У Закарпатті в усіх навчальних закладах викладання велося тільки угорською мовою.

Суттєвим досягненням Східної Галичини та Північної Буковини було те, що в більшості початкових шкіл навчали учнів рідною мовою, а з 1899 року українці стали наполегливо домагатися відкриття у Львові українського університету. Із заснуванням 1865 року Одеського університету число університетів на Україні зросло до трьох. У 1878 р. доступ до університетів отримали жінки. Після 1905 року українські студенти почали кампанію за впровадження в університетах українознавчих дисциплін. На 1908 р. вони досягли певних успіхів у Харківському та Одеському університетах, де крім викладання українських курсів було засновано й кілька українознавчих кафедр. Викладацький же склад Київського університету, відомий своєю консервативністю, затято відмовлявся погодитися з вимогами українців. Коли всю ім-

перію охопила післяреволюційна реакція, були скасовані навіть ті українські курси, що були у Харкові та Одесі.

Запитання й завдання

1. Проаналізуйте розвиток освіти в Україні на початку ХХ століття.
2. Якою була система початкової освіти в підросійській Україні? В чому її специфіка?
3. Охарактеризуйте особливості системи середньої освіти в Україні.
4. Назвіть міста, у яких працювали університети.
5. Ким було ініційоване питання про заснування кафедр українознавства?
6. Чим відрізняється система освіти в Східній та Західній Україні в зазначений період?
7. Чому правлячі уряди протистояли українізації школи? Обґрунтуйте свою відповідь.
8. Проаналізуйте документ. Висловіть свою думку.

«Ми дорожимо нашою рідною мовою як могутнім засобом культурного розвитку, без якого неможливий розвиток класової і політичної самосвідомості. Ми уповноважуємо товариша Петровського добиватися для нас, українців, насамперед, школи з викладанням рідною мовою, допущення української мови в суді і в усіх адміністративних установах на території з українським населенням, а також свободи діяльності українських культурно-освітніх установ, які тепер переслідуються найнещадніше».

(Наказ депутату ІV Державної думи Г. І. Петровському від катеринославських робітників про захист прав українського населення).

§ 7.

НАУКОВІ ЗНАННЯ В САМОТВЕРДЖЕННІ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ:

ЧОМУ І ЯК НАУКОВІ ЗНАННЯ СПРИЯЛИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ?

Основні терміни і поняття: галузь науки, україніка, фольклористика та етнографія, історія України, природничі галузі, літакобудівництво.

Потреби національного розвитку стимулювало піднесення гуманітарних наук. Значних успіхів досягнуло мовознавство. Насамперед треба згадати про наукову діяльність Бориса Грінченка, який протягом 1907—1909 рр. упорядкував і видав чотиритомний «Словарь української мови», й Агатангела Кримського, автора тритомного наукового курсу «Українська грамати́ка». Агатангел Кримський мав багатогранний талант. Він був не тільки філологом, а й поетом, перекладачем, письменником, істориком, визнаним у світі сходинцем. Знаючи 68 іноземних мов, учений глибоко досліджував арабську

літературу, історію Османської імперії, перекладав на українську мову класичні твори арабських, перських і турецьких авторів.

Продовжувала свій розвиток етнографія й фольклористика. На початку століття особливо багато для їх розвитку зробив Володимир Гнатюк, який видав багатотомні праці з фольклористики й етнографії українців Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття.

Наростання національного руху на початку ХХ ст. зумовило нову хвилю інтересу до історії України. Щоб задовільнити духовні потреби широкого загалу читачів Михайло Грушевський написав праці про українську мову і її значення в житті українців. 1904 року він видав російською мовою «Нарис історії українського народу». Ця книжка перевидавалася ще тричі. У 1911 й 1917 рр. вийшов її україномовний переклад під назвою «Ілюстрована історія України».

У ході демократичної революції побачила світ «Історія українського народу» першої в Росії та Україні жінки — доктора історичних наук Олександри Єфіменко. Найбільшу популярність у ті роки здобула завдяки доступному й емоційному викладу «Історія України-Руси» Миколи Аркаса, яка вийшла друком у 1908 р. Сучасники згадували, що після «Кобзаря» ця книжка користувалася найбільшим попитом у читачів.

Незважаючи на відсутність підтримки з боку Австро-Угорської та Російської імперій, українські вчені досягли помітних успіхів у природничих і точних науках. Наприкінці ХІХ ст. — на початку ХХ ст. розквітнув талант усесвітньо відомого вченого Володимира Вернадського. Він першим науково обгрунтував цілісність Всесвіту, розробив вчення про біосферу (сферу життя), ноосферу (сферу розуму). Учений став також засновником таких нових наук, як геохімія, біогеохімія й радіогеологія.

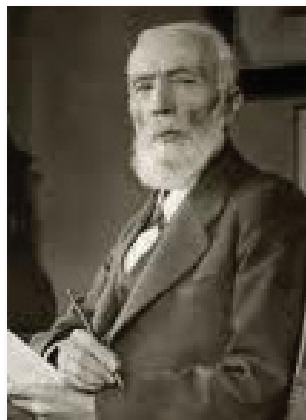
Відомий вчений Іван Пулюй продовжував свої наукові дослідження в галузі фізики й електроніки. Він став деканом першого в Європі електротехнічного факультету, а потім — ректором Празького політехнічного університету.

У галузі хімії продовжував свої дослідження Іван Горбачевський.

Гірничий інженер Леонід Лутунін склав геологічну мапу Донбасу. Вона була відзначена золотою медаллю Всесвітньої виставки 1911 року й не втратила свого прикладного значення й сьогодні.

Микола Аркас

Іван Пулюй

Микола Гамалія

Помітний внесок у світову медичну науку зробили вчені-медики підросійської України. Данило Заболотний розкрив природу виникнення й поширення чуми, розробив ефективні засоби лікування цієї страшної хвороби. Разом зі своїми науковими сподвижниками Миколою Гамалією та Володимиром Високовичем він неодноразово виїздив у наукові експедиції в Аравію, Месопотамію, Індію, Китай для вивчення епідемічних захворювань і боротьби з ними.

В Україні досить швидко приходили найновіші досягнення технічного прогресу. За часів зародження й розвитку світового повітроплавання одне з чільних місць у цій галузі посідала Україна. 1908 року в Одесі було відкрито перший аероклуб. У 1910 р. його члени Михайло Єфимов та Сергій Уточкін здійснили перші в Російській імперії польоти на літаку. Вони стали багаторазовими переможцями в змаганнях пілотів як на батьківщині, так і за кордоном.

У розвитку мистецтва вищого пілотажу видатне місце належить Петру Нестерову — члену Київського товариства повітроплавання, який уперше виконав дуже складну авіаційну фігуру — «петлю Нестерова».

Члени аероклубу будували літаки, планери й навіть гелікоптери. Протягом 1909—1912 рр. у Києві було створено 40 дослідних зразків літаків різних типів. Саме тут розпочав свою діяльність відомий авіаконструктор Ігор Сікорський. Під час навчання в Київському політехнічному інституті він спроектував і побудував (1908—1912) кілька вертольотів і літаків-біпланів.

29 грудня 1911 р. на літаку власної конструкції С-61 Сікорський установив перший світовий рекорд швидкості з екіпажем (3 особи) — 111 км/год. Під

Сергій Уточкін

Петро Нестеров

Ігор Сікорський

його керівництвом побудовано перші у світі багатомоторні літаки «Руський витязь», «Ілля Муромець» та ін.

Незважаючи на успішний розвиток науки, Україна перебуваючи в колоніальній залежності, не могла домогтися відкриття власної академії наук. Тому роль українських координаційних наукових центрів відігравали самодіяльні наукові організації.

Міжнародного авторитету набуло Наукове товариство імені Шевченка, філологічну секцію якого тривалий час очолював Іван Франко. Надзвичайно плідно працювала етнографічна секція під керівництвом Володимира Гнатюка.

1908 року розпочало свою діяльність Українське наукове товариство в Києві, у якому активно працювали українські вчені М. Грушевський, О. Левицький, В. Щербина.

Революція 1905 року принесла деякі полегшення для розвитку української науки. Формально були скасовані утиски українського друкованого слова, зміцнів і зв'язок української науки із закордоном. З 1907 р. у Києві діяло Українське наукове товариство (УНТ), головою якого було обрано Михайла Грушевського. УНТ видавало свої «Записки» і «Українські наукові збірники».

Значний крок уперед у дослідженні минулого України зробила історична наука. На початку століття побачили світ перші книжки 10-томної «Історії України-Руси» М. Грушевського. Широку популярність мали праці з історії України Олександри Єфіменко (1848—1918). Її роботи відзначалися яскравим викладом, документальною основою. Почесний доктор Харківського університету, О. Єфіменко з 1907 року викладала історію України на Вищих жіночих курсах у Петербурзі. З Харковом була пов'язана діяльність Дмитра Багалія (1857—1932). Як професор Харківського університету, він розгорнув широкі роботи з дослідження історії Слобідської України, виховав свою школу спеціалістів з української історії та культури. Навіть такі російські історики на Україні, як Геннадій Карпов та Михайло Володимирський-Буданов, приділяли велику увагу історії землі, на якій вони жили, хоч їхні концепції (й цього слід було сподіватися) докорінно відрізнялися від концепцій їхніх українських колег. До видатних українських вчених в інших галузях належить правознавець Володимир Кістяківський, економісти Микола Бунге та Михайло Туган-Барановський, мовознавець Олександр Потебня.

Зростанню популярності точних наук (на противагу гуманітарним та суспільним) сприяло те, що вони навряд чи могли привести до ідеологічних конфліктів із невсипущим урядом.

До вчених всеросійської, навіть європейської слави, які працювали на Україні належать М. Умов — засновник київської школи теоретичної

Олександра Єфіменко

Володимир Кістяківський

Олександр Потебня

фізики, М. Бекетов — оригінальний учений-хімік із Харківського університету, О. Люпанов — математик із Харкова, ембріолог А. Ковалевський, про роботу якого схвально відгукувався Чарльз Дарвін, І. Мечніков, що разом із М. Гамалією заснував 1886 року в Києві першу в імперії лабораторію з мікробіології. Хоч серед провідних учених України і були українці, росіяни все ж становили непропорційно велику кількість. Це частково пояснюється тим, що в університетських містах переважали росіяни, для яких вищі учбові заклади були куди доступнішими.

Діяльності вчених на Україні значно сприяли численні наукові товариства, комісії, часописи, а також бібліотеки, архіви, що з'явилися після 1861 р. Очолювана протягом десяти років невтомним Антоновичем Археографічна комісія, що існувала з 1843 по 1917 рр., опублікувала десятки томів архівних документів із минулого України. 1873 року історичне «Товариство Нестора-Літописця» зайнялося вивченням української історії, а у 1882 р. українофіли «Старої громади» заснували «Киевскую Старину» — цінний часопис українських студій (виходив російською мовою). Після революції 1905 року виникло Київське наукове товариство, що відкрито заявило про свої наміри розвивати й популяризувати різноманітні галузі знань, послуговуючись українською мовою. Кількість його членів швидко зростала. Проте уряд усе ще знаходив способи обмежувати видання українських книжок.

Запитання й завдання

1. Якими були найвидатніші досягнення в природничих науках?
2. Чим прославився М. Сікорський, М. Нестеров?
3. Назвіть прізвища істориків — дослідників України та їхні праці.
4. Яким був зв'язок між розвитком україністики та національним відродженням?
5. Які українські постаті пов'язують із розвитком науки в цей період?
6. Назвіть найвідоміші історичні дослідження та їх авторів.
7. Підготуйте есе «М. Грушевський та його роль в історії України».
8. Заповніть таблицю «Українська наука на початку ХХ ст.

Галузь науки	Науковці-дослідники	Досягнення
--------------	---------------------	------------

9. Які досягнення в галузі техніки на початку ХХ ст. пов'язані з Україною?

§ 8. КУЛЬТУРА Й МИСТЕЦТВО В ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ: ЯКИМ ЧИНОМ КУЛЬТУРА ВПЛИВАЄ НА ІДЕНТИФІКАЦІЮ ОСОБИ ТА НАЦІЇ?

Основні терміни й поняття: національна культура, модерн, національна творчість.

Українська культура на початку ХХст. перебувала на становищі культури колонізованого народу. Якщо в Західній Європі національна культура розвивалася завдяки державному фінансуванню, підтримці елітних верст (підприємців, фінансистів, землевласників), які потребували кваліфікованих працівників, то в Україні, насамперед у Наддніпрянщині, вона перебувала в незрівняно гіршому становищі. Імперський уряд фінансував в Україні тільки російську культуру й освіту. Тільки окремі українські підприємці й фінансисти вкладали кошти в розвиток української культури.

Україна залишилася розділеною, а тому умови розвитку української культури в Східній та Західній Україні суттєво відрізнялися. На початку ХХ ст. українські митці, діячі культури та науки зі Сходу вважали Західну Україну своєю духовною опорою. Адже тут не існувало цензурних заборон для українського друкованого слова, були відкриті й законно діяли українські культурно-освітні та наукові заклади. Тут сформувалося українське шкільництво, навчання велося за українськими підручниками. У краю друкувалися рідною мовою книжки, газети й часописи, які нелегально переправлялися за Збруч. Українські патріоти стали називати Східну Галичину «українським П'ємонт».

В історії української культури початок ХХ ст. був надзвичайно плідним. Значною мірою завдяки великим соціальним, економічним і політичним змінам, які відбувалися в цей час, з'явилися творчі сили, що, попри урядові репресії, досягли насправді чудових здобутків. Вибух творчої снаги спостерігався у житті всієї імперії — цей період часто називають срібним віком російської культури. Енергія, що зародилася в Петербурзі та Москві, без сумніву, справляла стимулюючий вплив на Україну, гідно перегукувалася з аналогічними подіями в Західній Європі. Однак, як і багато іншого в Російській імперії, розвиток культури на Україні був явищем контрастним: у той час, як тонкий прошарок суспільства користувався благами вищої освіти, система якої ставала дедалі розгалуженішою, й був за своїм культурним розвитком на європейському рівні, переважна більшість населення лишалася неписьменною і далекою від культури.

Леся Українка

Література

Як не дивно, але українська література не тільки вижила, а й розцвіла — незважаючи, а може й у відповідь, на репресії, які позначили період з 1876 до 1905 р. Із зростанням числа випускників університетів збільшувалися також кількість авторів та коло читачів. Свідченням цього стали урочистості навколо відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві у 1903 р., в яких взяли активну участь тисячі представників української інтелігенції та десятки західно-українських письменників.

На початку ХХ ст. продовжували свою літературну творчість уже визнані майстри слова — Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка.

Із надзвичайною виразністю розкрився талант **Лесі Українки** в драматургії. Шедевром світової літератури стала її драма-феєрія «Лісова пісня». Своєю творчістю поетеса звеличувала громадське покликання людини, засуджувала національне відступництво, бездушність й егоїзм.

Потребам визвольного руху підпорядковував свій літературний доробок Михайло Коцюбинський. Він став творцем соціального роману «Fata morgana», історичного твору «Дорогою ціною», романтичної повісті «Тіні забутих предків».

Михайло Коцюбинський закликав своїх колег розробляти «філософські, соціальні, психологічні, історичні» теми, не обмежуватися традиційним відображенням життя селян, звернути увагу на інтелігенцію, фабричних робітників, військових, акторів та ін. У своїх літературних творах письменник якраз описав життя молдован, циган, історична доля яких тісно пов'язана з долею українців. З-під його пера вийшов цикл реалістичних оповідань про життя кримських татар.

Михайло Коцюбинський

До бурхливого розвитку української літератури також спричинилося успішне освоєння нових літературних стилів. Все ще зберігаючи певні елементи романтизму, зокрема зосередженість на житті селян, український реалізм нарешті сягнув за межі етнографічності, розпочавши дослідження соціальних і психологічних проблем. Одним із перших письменників-реалістів був Іван Нечуй-Левицький, який описував зміни в українському селі після скасування кріпацтва. У прозі Нечуя-Левицького часто проступало відчуття зраженості, гіркої розчарування з того, що замість полегшення життя ставало дедалі тяжчим.

Панас Мирний

Степан Руданський

Леонід Глібов

Ще проникливіший опис життя селян дав **Панас Мирний**. На відміну від І. Нечуя-Левицького, він не обмежився аналізом соціальної нерівності, а глибоко досліджував те, який психологічний вплив справляє на людину несправедливість.

До найвидатніших поетів цього часу належали **Степан Руданський**, що прославився своїми дотепами, гострими й афористичними «співомовками», **Леонід Глібов** — автор популярних байок, **Павло Грабовський**, який за свої вірші був засуджений до заслання в Сибір.

З появою на зламі століть нової генерації авторів чимраз частіше робляться спроби піти далі, вдаватися до модерністських прийомів в описі особистих переживань. Найяскравіше цей підхід відбився у творчості двох провідних літературних постатей Східної України — прозаїка Михайла Коцюбинського та поетеси Лесі Українки.

Іншим прикладом відходу від орієнтованого на селянське життя реалізму була творчість Володимира Винниченка — чи не найпопулярнішого українського письменника й драматурга дореволюційної доби.

Якщо додати до вже згаданих ще й західноукраїнських письменників — **Василя Стефаника**, **Ольгу Кобилянську** та неперевершеного **Івана Франка**, стане зрозумілим, що навіть за західноєвропейськими стандартами українська література була представлена авторами, які вражали різноманітністю таланту. Так, на зламі століть українська література, яка ще покоління тому виборювала собі право на існування, посіла належне місце серед великих слов'янських літератур.

Театр

На початку ХХ ст. продовжили свою творчу діяльність засновники українського професійного театру **брати Тобілевичі** — **Іван**, **Микола** і **Панас**, широко відомі під театральним псевдонімом Карпенко-Карий, Садовський, Саксаганський.

Павло Грабовський

Іван Франко

брати Тобілевичі

Демократична Революція 1905—1907 рр. звільнила твори українських митців від цензурних обмежень. Відтоді українські театри отримали можливість збагатити свій репертуар п'єсами світової драматургії. Вони почали знайомити українського глядача з драматургією Шекспіра, Шиллера, Гольдоні, Ібсена, Островського, Толстого, Чехова.

1907 року М. Садовський заснував у Києві перший в Україні стаціонарний український театр. Водночас з українською класикою на його сцені ставили опери «Галька» С. Монюшка, «Продана наречена» Б. Сметани, «Сілька честь» П. Масканьї.

В українському театрі на початку ХХ ст. виросло й перше покоління акторів кіно. Перший український кінофільм «Напад орди на Січ» було знято в Лоцманській Кам'янці.

Українські кіноактори набули великої популярності в мистецьких колах Російської імперії. Серед них вирізнялася зірка німого кіно **Віра Холодна** (Левченко), яка знімалася і багатьох кінофільмах: «Життя за життя», «Останнє танго» та ін.

Віра Холодна

Розвиток українського театру початку ХХ ст. засвідчує спільність з модерністськими тенденціями Європи. Перші спроби підготовки професійних акторів пов'язані з діяльністю драматичної школи, заснованої 1904 року в Києві при музичній школі М. Лисенка.

Творчою лабораторією став перший стаціонарний український театр на чолі з М. Садовським, заснований 1907 року в Києві. М. Садовський розвивав кращі здобутки «театру корифеїв» у поєднанні з європейськими традиціями. У складі трупи працювали М. Заньковецька, М. Старицька, Г. Борисоглібська.

Марія Заньковецька (Адасовська) (1854—1934) — актриса, громадська діячка. Народилася у с. Заньки на Чернігівщині (звідси її псевдонім) в сім'ї збіднілих поміщиків. Навчалася у приватній школі, згодом — у жіночому пансіоні в Чернігові. Захоплювалася театральним мистецтвом, брала участь в аматорських концертах і виставах. На професійній сцені актриса дебютувала 1882 року в ролі Наталки («Наталка Полтавка» І. Котляревського). Зі сцени вона боролася за жіноче щастя. Неоціненним є внесок М. Заньковецької у становлення та розвиток національного театального мистецтва, створення школи сценічної майстерності. 1897 року на I Всеукраїнському з'їзді сценічних діячів у Москві М. Заньковецька виголосила промову, в якій вимагала ліквідувати принизливі обмеження, що їх зазнавав український театр. Плідна творча діяльність, великий драматичний талант принесли М. Заньковецькій світову славу. Її мистецтво високо оцінили А. Чехов, П. Чайковський, Л. Толстой, І. Репін.

Марія Заньковецька

Зіркою світового масштабу стала співачка С. Крушельницька.

Крушельницька Соломія (1872—1952) — співачка. Народилася на Тернопільщині в сім'ї священника. Закінчила Львівську консерваторію. 1893 року вперше виступила на оперній сцені Львова в опері «Фаворитка» Г. Доницетті. Протягом 1893—1896 рр. вдосконалювала вокальну майстерність у професора Креспі в Мілані (Італія) та 1895 р. вивчала партії в операх Р. Вагнера у Відні. Мала виняткові природні вокальні дані, опанувала школу бельканто. З величезним успіхом співала на сценах провідних театрів світу. Виконала близько 60 партій. Співачка була чудовою інтерпретаторкою українських народних пісень і все життя пропагувала твори вітчизняних композиторів (М. Лисенка, А. Вахнянина та ін.). Відомий італійський музикознавець Р. Картопассі зазначав, що у перші десятиріччя на оперних сценах світу царювали чотири видатні співаки: Батістіні, Карузо, Тітто Руф, Ф. Шаляпін. Досягти їхніх висот спромоглася українська співачка С. Крушельницька.

Соломія Крушельницька

Музичне оформлення спектаклів здійснювали композитори М. Лисенко та К. Стеценко, художне — В. Кричевський. Таким чином, створювалися передумови розвитку українського театру — модерну.

М. Лисенко

Музика.

У музичному середовищі на початку ХХ ст. залишався неперевершеним Микола Лисенко. Визначною подією в культурному житті України стала постановка в 1911 році його опери «Енеїда» за лібретто М. Садовського. Натхненний подіями 1905—1907 рр., М. Лисенко створив хор-гімн «Вічний революціонер» на слова І. Франка — заклик до боротьби проти тиранії й поневолення.

Красномовним є той факт, що за українським патріотом М. Лисенком продовжувала стежити царська охранка, а влада так і не дала дозволу на постановку історико-героїчної опери «Тарас Бульба» — шедевра української оперної класики.

Величезною заслугою М. Лисенка в українській культурі стала його музично-педагогічна діяльність. Він завжди мріяв про створення спеціального навчального музичного закладу для навчання талановитої молоді з народу. Зрештою, М. Лисенко й започаткував цю справу. На кошти, зібрані громадськістю України на вшанування його ювілею, композитор заснував у Києві музично-драматичну школу, у якій здобували освіту диригенти, хормейстри, музиканти, співаки, театральні режисери.

Зі школи М. Лисенка вийшла яскрава плеяда молодих талановитих українських композиторів — Микола Леонтович, Кирило Стеценко, Олександр Кошиць та ін.

У Галичині натхненно працював Філарет Колесса. Він підготував і видав кілька збірників обрядових пісень, розкривав секрети мелодійності українських народних дум.

Яскраво заявив про себе Станіслав Людкевич монументальною кантатою «Кавказ» на слова одноіменної поеми Т. Шевченка. Він же упорядкував двотомний збірник «Галицько-руські народні пісні». Разом із художником І. Трушем С. Людкевич організував видання «Артистичного вісника» — першого україномовного мистецтвознавчого часопису.

Українська музика була невід’ємною складовою побутово-реалістичного і романтичного театру, доповнювала його психологічну дію, чіткіше окреслювала людські характери. З розвитком професійної української музики пов’язана народна пісенна творчість. Українська пісня звучить в усіх музичних творах, стає основою фортепіанної музики та камерних вокальних творів.

М. Лисенко (1842—1912) — видатний композитор, піаніст, хоровий диригент, фольклорист, теоретик музики і педагог. Композитор збагатив майже всі жанри української музики. Він є основоположником інструментальних жанрів в українській музиці. Створив численні фортепіанні твори. З ім’ям Лисенка пов’язаний розвиток національної музичної культури. 1904 року

Іван Труш

С. Васильківський

М. Пимоненко

він відкрив у Києві музично-драматичну школу. Тут працювали О. Машуга, М. Старицька.

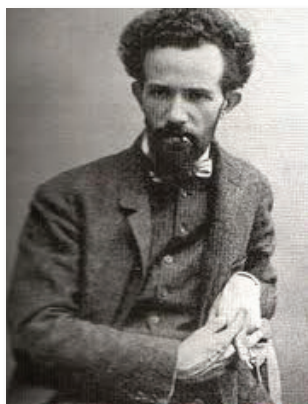
Видатними творцями духовної музики на зламі ХІХ ст. були К. Стеценко та М. Леонтович. Учень М. Лисенка К. Стеценко продовжив кращі традиції свого вчителя, черпаючи наснагу в пісенній народній скарбниці. Він автор українського православного релігійного гімну «Боже великий, єдиний нам Україну храни». З метою популяризації літературної спадщини Т. Шевченка, І. Франка, П. Грабовського, Лесі Українки К. Стеценко написав ряд вокальних творів на їхні вірші.

Розвитку професійної музичної освіти сприяло відкриття консерваторій у Києві, Одесі, Харкові. Почали діяти Одеський український музично-драматичний театр, Харківський театр опери та балету. Значну роботу з розбудови музичної культури у Західній Україні провадили композитори С. Воробкевич, Д. Січинський, В. Барвінський, С. Людкевич. У Львові 1903 року заснована музична школа (з 1907 р. — Вищий музичний інститут, з 1939 р. — Державна консерваторія ім. М. В. Лисенка).

Живопис

На початку ХХ ст. український живопис збагатив блискучий майстер пейзажного, жанрового й портретного живопису Іван Труш — автор портретів І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаніка, М. Лисенка.

У 1905 р. художник організував у Львові Першу Всеукраїнську художню виставку, яка довела цілісність художньої культури українського народу, насильно розділеного імперськими кордонами. Найбільший успіх на цій виставці мала картина «Гість із Запоріжжя» Фотія Красицького — внучатого небожа Т. Шевченка, який коштом М. Лисенка навчався у М. Пимоненка в Київській рисувальній школі. Він малював політичні карикатури. Жанрові картини й портрети.

М. Мурашко

Продовжували свою творчу діяльність С. Васильківський, М. Пимоненко, К. Костанді, П. Левченко, М. Мурашко, С. Світославський та ін. У 1903 році українські художники влаштували в Полтаві першу виставку своїх творів, а 1907 року було організоване Товариство київських художників.

Учень М. Мурашка, талановитий український художник Григорій Світлицький у 1918 році експонував свої картини на виставці Товариства передвижників. Був музикантом, композитором, значну частину своїх художніх творів пов'язував із музикою («Місячна ніч», «3 осінніх пісень», «Вечірні мелодії»). Написав жанрові картини «До міста», «Музиканти», «Сестра-жалібниця».

Реалії українського життя продовжував зображати Микола Пимоненко. Картини художника експонувалися не тільки на всеросійських виставках, а й у Парижі, Берліні, Мюнхені. Водночас із притаманним його художній манері ліризмом твори художника набували й соціального звучання. Його картини часто відтворювали важкі сторони тогочасного життя. Микола Самокиш видав альбом «Війна 1904—1905 року очима художника».

Архітектура

На формування архітектурного стилю модерн впливали великі архітектурно-будівельні фірми, які почали використовувати нові технології й матеріали: метал, бетон, залізобетонні конструкції. Це розширювало можливості для архітектурної творчості.

Архітектура модерну характеризувалася кількома, на перший погляд, протилежними рисами. Насамперед це раціоналізм, прагнення надати споруді максимальної функціональності, конструктивної логіки. Модерну властиві динамічні форми, іноді геометрично чіткі ритми будівлі, відмова від еkleктичних запозичень елементів з інших стилів (для споруд раннього модерну характерними є надмірність декору на фасадах, відсутність чіткого силуету). Сутнісною рисою модерну стали національні риси. Так, український модерн вдало поєднував українські національні традиції, закладені в пропорціях української сільської хати, у дерев'яних церквах із модерністським розумінням доцільності, раціональності й краси.

В. Городецький

Класичним прикладом стилю модерн є Будинок з химерами архітектора **В. Городецького** в Києві (1901—

1903) — яскрава архітектурна неоромантична композиція. Його зовнішній вигляд гармонійно поєднується з надзвичайно вишуканими модерними інтер'єрами. Будівлю прикрашають колони й пластичні композиції екзотичних звірів із нового на той час матеріалу — бетону.

Найяскравішим прикладом стилю модерн із неоренесансними рисами в українській архітектурі стали **царський палац у Лівадії**, збудований у 1910—1911 рр. за проектом архітектора М. Краснова та «Ластівчине гніздо» (1912) — архітектор Шервуд. Прикладом модерну з рисами італійської неоготики є будинок Державного банку (1902—1905) — архітектори О. Вербицький та О. Кобелєв.

Прикладом формування національного стилю став будинок Полтавського земства (нині Полтавського обласного краєзнавчого музею), збудований у 1903—1908 рр. Зовні будівля має риси української адміністративної споруди XVIII ст. Центром внутрішньої архітектурної композиції є вестибюль із парними сходами, оточений колонадою. На фасаді зображені герби козацьких полків Полтавщини. Парадні двері оздоблені різьбленим орнаментом у стилі «Дерево життя». У зовнішньому декорі використано керамічне облицювання, орнаментоване кольоровим кахлем і рельєфними панно.

У національному стилі також збудовані Харківське художнє училище (1911—1913) і корпус водолікарні Миргородського курорту (архітектори О. Сластіон, В. Зуєв (1916).

Прикладом раціонального модерну є споруда **Бессарабського ринку** в Києві (1909—1912) — першого критого ринку в Україні. Рисами модерну в ньому є оригінальна шарнірна конструкція, металеві арки-ферми, великі засклені вітрини, високий зал — 32 м. В центрі раціональні форми приміщення поєднуються з національними мотивами. У стилі раціонального модерну збудована й міська залізнична станція в Києві (архітектор О. Вербицький (1912—1914).

У західній Україні сформувався стиль сецесії, який поєднав риси модерну й народної архітектури. Типовим прикладом цього стилю є будинок банку «Дністер» у Львові (архітектор І. Левицький (1905—1906).

Запитання й завдання

1. Як впливали економічні фактори на розвиток культури?
2. Охарактеризуйте особливості української культури на початку століття.
3. Як український та іноземний капітал впливали на розвиток культури?
4. Схарактеризуйте українське національно-культурне відродження та його особливості.
5. Визначте й охарактеризуйте умови розвитку української культури на початку ХХ століття.
6. Чому українська культура не змогла стати стабілізатором соціально-економічних відносин у суспільстві? Що цьому завадило?
7. Визначте сутність модернізму. Проаналізуйте його визначальні риси.

8. Як позначився модернізм на організаційних формах культури?
9. Заповніть таблицю «Українське мистецтво на початку ХХ ст.»
10. Визначте особливості стилю модерн в архітектурі.
11. Назвіть нові напрями розвитку літератури на початку ХХ ст.
12. Як ви розумієте поняття «українська культура»?
13. Що впливало на становлення та розвиток української культури?
14. Які чинники української культури вам відомі?
15. Які спільні та відмінні риси у розвитку української та західноєвропейської культур?
16. Охарактеризуйте документ. Про що він свідчить?

«На Україні мовою освіти повинна бути рідна нам українська мова. [Вимагаємо] поширення прав нашої мови на вживання її в різних громадських установах, права на вільний розвиток нашої літератури. Тільки автономія України нарівні з автономією інших національностей створить умови для забезпечення нашого права на вільний культурний і суспільний розвиток. А п. п. Родзянкам, Скоропадським нагадуємо, що скоро настане час, коли «довідаються небожата, чия на вас шкура».

(З листа селян Катеринославщини, надісланого представникові від робітників Катеринославщини в Державній Думі Г. І. Петровському з вимогами щодо розвитку української освіти і культури).

§ 9.

ДІЯЛЬНІСТЬ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПАТРІОТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ: ЯКА МЕТА СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ?

Основні терміни і поняття: молодіжний рух, український рух, пласт, сокіл, громада.

Пробудження національної свідомості серед широких верств українського громадянства, в тому числі і серед української молоді, проявилось у виникненні та діяльності українських культурно-просвітницьких, економічних та політичних об'єднань, які відстоювали національні інтереси. Але молодь не знаходила у цих «дорослих» товариствах умов для задоволення своїх моральних і психологічних потреб, що спричинило пошук і відтак появу молодіжних товариств патріотичного спрямування.

Аналіз мети, завдань, змісту та напрямків роботи молодіжних товариств засвідчує, що основними мотивами, які зумовили їх появу та активну виховну і культурно-просвітницьку діяльність, були інтерес до України, її народу, історії, мови, культури, традицій, звичаїв, обрядів, з метою збереження української культурно-історичної спадщини, бажання служити справі на-

ціонально—культурного відродження української нації. Основна мета товариств полягала в тому, щоб «будити в молоді національну свідомість й змагання до волі», «виховання фізично й морально свідомих спадкоємців нашої традиційної дійсності», «уздоровлення відносин родинного, товариського й суспільного життя».

Однією з найпоширеніших і впливовіших організацій дітей і молоді початку століття був «Пласт». Мета її полягала в тому, аби виховувати на засадах міжнародного скаутизму та українських традицій національно свідомих громадян. Назва організації була взята за порадою **І. Боберського** від запорізьких козаків і в цьому є особлива символіка.

І. Боберський

Ідейні основи «Пласту» визначені у трьох головних обов'язках пластуна, що відображалися у присязі: «Присягаюся своєю честю, що робитиму все, що в моїй силі, щоб бути вірним Богові й Україні, допомагати іншим, жити за пластунським законом і всіляко дотримуватися його». Вони висловлені також у пластунській клятві («В пожежах всесвітніх...») та пластунському гімні («Цвіт України і краса...»). Основним завданням «Пласту» було сформувати у своїх членів такі риси характеру, які зазначені у пластунському законі: «Пластун — сумлінний, точний, ощадний, справедливий, ввічливий, братерський і доброзичливий, врівноважений, корисний, слухняний, пильний, дбає про своє здоров'я, любить красу і дбає про неї, завжди доброї думки та настрою».

Основою роботи «Пласту» були виховні об'єднання, в яких гуртувалися й виховувалися діти й юнацтво, окремо дівчатка й хлопчики, юнаки та юнки. Це давало змогу не тільки розширити вікові обмеження, але й збільшити кількісний склад товариства. Крім того, врахування вікових та психологічних особливостей надавало можливість ставити посильну мету і завдання щодо кожної конкретної групи. Особливо широкомасштабною, з урахуванням практичного досвіду і педагогічних ідей європейської та української педагогічної науки, була поставлена робота саме у «Пласті». Це товариство стало своєрідною «дитячою державою», де виховували «гармонійний, всесторонній характер, відвагу й силу волі, благородні почуття і практичність, розвивали навички до науки і практики, мистецтва, вчили мислити логічно і лаконічно». «Пласт» виховував новий тип українця через формування «характеру й духу, ремесел й інших занять, які можуть колись придатися в життю, служби для вітчизни: пожарництво, перша поміч, самоританська служба, веслярство, рятівництво й інші види збірної публічної служби, фізичного зросту через заохоту до руху на вільному повітрі і до дбайливості про своє тіло».

О. Тисовський

Всі члени Пластового товариства поділялися на чотири вікові групи, а саме: «пластовий доріст», або «вовченята» (8—12), «пластуни» (12—18 років), «старші пластуни» (понад 18 років) і «пластовий сеньйорат» — люди літнього та похилого віку, які надавали матеріальну допомогу. Крім того, у перших двох вікових категоріях існував поділ у відповідності до інтелектуального розвитку. Так, вікова категорія «дорісту» включала в себе «новаків» і «прихильників». Новаки до 12-річного віку проходили курс навчання за спеціальною програмою у формі бесід, розповідей, рухливих ігор, забав. На цих заняттях вони вивчали історію краю, України, «Пласту»; розучували пісні, ігри, займалися загальнофізичними вправами тощо. Коли дитина досягала 12-річного

віку, вона переходила у групу «прихильників» і «впродовж 6 місяців проходила випробувальний термін перед вступом до товариства». Увесь цей час «прихильник» готувався до складання першого пластового іспиту. За ним вимагалися знання загальних відомостей з історії та географії України, другий іспит — вимагалися знання історії й географії України з найдавніших часів до 40-х років ХХ століття, знання етнографії, знання географічної карти України, аж до того, щоб намалювати її напам'ять.

Вікова категорія «пластунів» складалася з таких груп, як: «учасник» (після складання іспиту), «пластун-скоб» (після складання третього іспиту) і «гетьманський пластун-скоб» (після трьох обов'язкових і шести почесних іспитів).

Програмні вимоги до іспитів були укладені так, що відповідно до інтелектуального й фізичного розвитку були підібрані теоретичні і практичні завдання. Тому 12-річний пластун-підліток ніколи не міг здати нормативні вимоги для «пластуна-скоба». Саме у цьому полягав педагогічний принцип системності і послідовності навчання та його зв'язок з життєвою практикою, якого дотримувалися у «Пласті».

Відділ старших пластунів, до якого входили пластуни старші 18-ти років, передбачав «поміч в діяльності пластовій, гуртковій... організація пластових частин, інформування широкої суспільності, як нашої, так і заграничної про пластовий рух». Кожний старший пластун звітував через кожні три місяці перед Верховною Пластовою Радою про виконання роботи.

Отже, врахування вікових особливостей у «Пласті» давало змогу проводити безперервний навчально-виховний процес, вміло поєднувати співпрацю поколінь, які були об'єднані однією ідеєю національного відродження. Засновником першого пластунського гуртка і потім організатором «Пласту» був О. Тисовський; одночасно з ним організовували пластунські відділи Т. Франко й І. Чмола.

До 1914 року хлоп'ячі й дівочі пластунські організації існували в Галичині при всіх українських і багатьох польських гімназіях. На Буковині середньо-шкільна молодь була організована у «Буковинський полк українських пластунів» ім. Івана Богуна. У червні 1914 року відбувся перший з'їзд пластунів Галичини й Буковини. Під час Першої світової війни пластунські гуртки існували тільки у деяких містах; у Львові пластуни виступали на похороні І. Франка. З 1918 року «Пласт» почав розгортати свою діяльність при Українському Товаристві Охорони дітей і Опіки над молоддю. Створену цього ж року Верховну Пластунську Раду очолив О. Тисовський.

Пластова організація молоді в гімназії, на думку дирекції, існувала «для культивування серед молоді етичних і громадянських чеснот та загальних товариських форм, для вироблення й закріплення в неї почуття точности, солідности й пізнання великої ваги почуття обов'язку та взагалі для виховання того ідеального типу новітнього активного громадянина, узброєного фізичними й психічними цінностями».

«Пласт» відігравав поважну роль в усупільненні молоді, підвищенні рівня її активності, ублагогородженні характеру, поліпшенні фізичного розвитку. Крім вищезгаданих зібрань, прогулянок, польових вправ та самоосвіти, пластуни чимало робит для загального добра: впорядковували в Станиславові та навколишній місцевості могили полеглих у визвольних змаганнях; надавали допомогу товаришам у навчанні; організовували збір коштів на добродійні цілі; допомагали організовувати концерти і дбали про порядок під час них; чергували в шкільних приміщеннях тощо.

Часті прогулянки й походи по рідному краю, літні табори, пластові вправи й тренування, спільні ігри, фізичні роботи різного роду, впорядкування могил і догляд за ними, рубання дров, відкидання снігу, дотримання строгих пластових законів щодо панування над фізичними пристрастями, утримання від вживання алкогольних напоїв, тютюну й т.п. — все це поважні чинники, які сприяли формуванню фізичного здоров'я, сили й краси гімназійної пластової молоді, а все перераховане разом розвивало якості, на яких базується життєва енергія, витривалість, рішучість, віра у власні сили та свідомі акти волі й починання.

Популярною серед української молоді була й інша організація під назвою «Сокіл» — фізкультурне товариство, яке відіграло одну із важливіших ролей у процесі національного відродження багатьох слов'янських народів, зокрема чехів.

Українське товариство «Сокіл» виникло 1894 року у Львові. Його статут був побудований за чеським зразком. Діяло воно переважно в межах Галичини й Буковини. Метою організації було виховання єдності, сили, почуття честі шляхом поширення фізкультури, яка формує витривалість, рухливість, підприємливість, розуміння праці в спільному гурті, дисципліну. Крім гімнастики, чималу увагу приділяли тут й пожежній справі (аж до 1932

р.), подорожуванню, фехтуванню, велосипедному спорту, а з 1912 року — вправлянню у стрільбі. У 1908—1914 рр. «Сокіл» поширив свою діяльність на всю Галичину: в містах виникали організації переважно фізкультурного спрямування, по селах — пожежні. Найгустішою була мережа у Львівському повіті і на Поділлі, менш чисельнішою — на Покутті й Буковині, де більшого поширення набула інша організація «Січ».

У діяльності «Сокола», крім зазначених напрямків, чимала увага приділялася вихованню естетичного смаку й уподобань, пісенного й музичного хисту, аматорських здібностей тощо. Набравши потужності, «Сокіл» разом з іншими організаціями облаштували масові зібрання і покази (окружні у Стрию — 1906 р., Тернополі у 1910 р.) і крайові — (у Львові — 1911, 1914 рр.). Так, патріотичне зібрання 1914 року (так зване Шевченківське) було масовою маніфестацією членів «Соколу», Українського Січового Союзу Пласту та спортивних дружин. 1912 року український «Сокіл» брав участь у Всеслов'янському зібранні у Празі (з нагоди 50-ліття чеського «Соколу»). На Наддніпрянській Україні теж були поширені філії «Сокола», найбільша організація знаходилася у Києві.

Спортивно-протипожежне товариство «Січ» було поширене в Галичині (1900—1930 рр.), на Буковині та Закарпатті. Перша «Січ» була заснована у 1900 р. в с. Завалля Снятинського повіту. Згодом подібні організації виникли у Коломийському, Городенківському повітах. З 1908 року центральний орган «Січі» був заснований у Станіславі. Головний Січовий Комітет був переіменований на Український Січовий Союз. Кількісно організація постійно збільшувалася і вже в 1913 році нараховувалось близько 900 осередків «Січей». На першому етапі своєї діяльності відмінною ознакою «січовиків» було те, що вони носили народне вбрання, а також малинову стрічку, що пов'язувалася через плече з написом «Січ». З 1910 року «січовики» почали одягатися в уніфікований одяг, стрічка ж залишилася незмінною.

Проявом діяльності «Січі» були її постійні з'їзди та зібрання, організація та проведення народних свят як в масштабах повіту, так і краю: найвищезначніші відбулися у Коломії (1902 р.), Станіславі (1912р.), у Снятині (1912р.), у Львові (1914р.). Після того, як Трільовський заснував товариство Українських січових стрільців у березні 1913 року, при Українському Січовому Союзі була організована стрілецька секція для підготовки молоді у військовій справі, оформлене пізніше в окреме товариство «Українських січових стрільців».

Січовий девіз «В єдності сила» закликав до згуртування української молоді для боротьби за відродження Української державності. У цій боротьбі за волю українського народу кожен «січовик» вважав себе «наслідником давніх завязутих запорожців», який «скидає з себе всяке рабство, всяке самопониження перед панами та попами і почуває себе свобідним борцем за волю українського народу».

Молодіжні товариства приділяли значну увагу моральному та духовному вихованню своїх членів. Уже на початку своєї діяльності сокільсько-січові осередки тісно співпрацювали з філіями та хатами-читальнями «Просвіти». Так, для своїх недільних зібрань січовики використовували приміщення хат-читалень і філій «Просвіти». На недільних сходах, згідно програми занять, мали бути «годину читане, потім громадський спів, потім всі ідуть на січовий майдан на вправи гімнастичні, потім знову вернуть до коша, щоби попиту чаю чи українського квасу та й дружно побалакати, заспівати. Кожна така гуртівка закінчувалася «забавою з танцями».

Популяризації й поширенню січового руху сприяли видання пісенників, календарів («Отаман», «Запорожець»), періодичних видань: місячника «Зоря», «Хлопська правда», «Січові вісті» та ін.

На території Російської імперії скаутський рух почав розвиватися з 1909 року. Наприкінці 1917 року налічувалося до 5 тисяч «бой-скаутів». Перший статут скаутської організації «Общество содействия мальчикам разведчикам — Русский скаут» був затверджений у серпні 1914 року. У Центральних і Східних Українських землях перші відділи організованих за англійським зразком і методами «бой-скаутів» почали створюватися з ініціативи й під керівництвом Київського учбового округу з 1914 року. Їх очолив російський лікар А. Анохін, автор підручника «Спутник юного разведчика» (1915). Під час революції 1917 року цей рух почав набирати більш національних форм і змісту. Того ж року Є. Слабченком були організовані дружини українських бой-скаутів у Білій Церкві, згодом у Каневі, Києві, Катеринославі, Вінниці та інших містах. Після встановлення радянської влади ці дружини були ліквідовані, у деяких містах, наприклад, у Києві, Одесі, Чернігові, почали створюватися загони так званих «юк-скаутів» або «юків» (юних комуністів-скаутів). Вони намагалися уникати партійно-політичного виховання, мотивуючи це психолого-фізіологічною неспроможністю дітей сприймати політичні ідеї. Постановою III з'їзду РКСМ (1920 р.) «юки» були засуджені й ліквідовані у 1921—1923 рр. за аполітичність у вихованні молоді.

Діяльність дитячих та молодіжних організацій в навчальних закладах

На сторінках української періодичної преси того часу надзвичайно мало подавалося відомостей про українські шкільні громади. В історії українського руху роль цих громад теж не знайшла належної оцінки. Проте вони були досить поширеними, «деякі з них існували протягом 20—30 років, багато з них мали постійні зв'язки між собою. Є ряд даних про проведення конференцій середнешкільних громад. Багато з них мали прекрасні бібліотеки, видавали рукописні часописи і т.д.»

Як стверджують науковці, «найбільше середнешкільних громад було в духовних семінаріях та сільськогосподарських школах». Виникали юнацькі

об'єднання, як правило, стихійно. І безпосередній стосунок до цього мав домінуючий соціальний прошарок — діти селян, хоча серед учнів були й «панські діти» — діти дрібних дідичів, міської і селянської інтелігенції, священиків. Проживали спільно, пансіонно, з ознаками закритих середніх шкіл з суворим режимом. Проживання протягом шести років у такому закладі, з якого вдень можна було вийти на прогулянку лише на дві години, і тільки в суботу «в гості» до знайомих, породжувало досить інтенсивне внутрішнє життя. В таких обставинах стихійно зароджувалися національні юнацькі громади. Учні дуже любили пісні і музику, тому природно, що навколо завжди панувала українська пісня. «Співали мало не всі, чудовими молодими голосами, співали найрізноманітніших пісень, привезених з багатьох куточків України. Активному виділенню «українського стихійного елемента» сприяла, певною мірою зневага, з якою ставилися до «мужицьких дітей». Учні, у яких, «стихійно жила українська душа», зразу ж об'єднувалися в гурток. Цьому сприяли, певною мірою, книги М. Костомарова «Богдан Хмельницький», Т. Шевченка «Кобзар» та ін. Їх перечитували всі українські діти. Саме з них починалося пробудження національної свідомості, яке спричиняло пошук нових патріотичних книг та відповідей на численні запитання і врешті-решт приводило «український елемент» до організації в громаду без усякого стороннього впливу і агітації. Особливою ознакою організації було активне використання її членами української мови — «щоб довести всім, що сеї мови не цураються ті, хто вийшов з народу і любить його».

На початку століття громада Уманської сільськогосподарської школи мала цілком сформовану організацію, свідомо ставила реальні завдання, керувалась певними принципами й методами роботи. Виникла вона ще в кінці ХІХ століття. На час вступу до школи автора спогадів (1900 р.), громада існувала вже протягом 6—7 років. «Було вже одне покоління, яке закінчило школу, і ми мали власну бібліотеку в 600 томів, яку зважаючи на неможливість учнів (переважно селянських дітей), на невеликий членський внесок — 1,5 р., можна було зібрати лише за 5—6 років існування громади». Учні налагодили зв'язки з іншими громадами середніх шкіл, парубоцькою громадою, а також з міською українською громадою. Видавали рукописний журнал «Луна». До складу організації входило 47 учнів. Проте була у громадівців і близька мета — «свиховання любові до рідного краю серед учнів — українців школи, збереження своєї національності в школі, виховання самоповаги в учнів — як синів українського народу».

Розглядаючи ідеологічні засади руху учнівської молоді, можна сказати, що до 1905 року їх можна охарактеризувати як романтично-козацькі. Основними формами роботи на той час були: виконання історичних пісень, «демонстративне» вживання української мови, носіння вишитої сорочки та червоного пояса під учнівською формою, пропаганда серед місцевої молоді історії України і т.д. Після ж 1905 року українофільський романтизм громадівців

доповнився соціальними питаннями, виділенням «партійної молоді» в окремий автономний гурток.

Багатьом середнєшкільним учнівським організаціям в Україні довелося пройти подібним шляхом, самовіддано працюючи над пробудженням національної самосвідомості школярів, їх підготовки до активної участі в національно-визвольних змаганнях. Напередодні революції 1917 року знаходимо відомості про активну діяльність шкільних учнівських організацій: Ученої спілки (Переяслав), Юнацької спілки (Катеринослав, Павлоград, Сквиря, Хорольськ, Кролевець), Української громади учнів середнєшкільників, Української громади учнів середніх шкіл (Старобельськ), освітньої організації Роменських середнєшкільників, Української громади молоді середніх шкіл (Єлизаветград), шкільної просвіти середньої школи (Ізмаїл), Спілки учнів українців у Миколаєві «Зірка» та ін.

Долучалися до справи національного відродження й молоді учителі. Так, в Ольгополі на Поділлі в учительській семінарії було організоване товариство «Самоосвіта», яке відкрило власну читальню, провело передплату українських газет, журналів. У товариство входили гуртки з історії, літературно-науковий, гурток політичних справ, фізичного вдосконалення та ін. Готувалися й заслуховувалися реферати на актуальні теми. Гурток самоосвіти було засновано й у Ждачівській учительській семінарії на Полтавщині

Отже, вищесказане свідчить, що шкільна молодь на початку століття не стояла осторонь суспільного життя. Вона брала активну участь у процесах національного відродження, визволення українського народу від духовного поневолення. Молоді патріоти вже ставили на порядок денний національне й соціальне питання, маючи на меті участь у подальших визвольних змаганнях.

Запитання й завдання

1. Вкажіть причини виникнення молодіжних організацій.
2. Які організації патріотичного спрямування існували в Україні у цей період?
3. Хто і коли заснував «Пласт» в Україні?
4. Схарактеризуйте особливості діяльності молодіжних громад.
5. Чим відрізняються молодіжні об'єднання Східної і Західної України?

§ 10.

РЕЛІГІЯ ТА ЦЕРКВА В ДУХОВНОМУ
СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ:

ЯКУ РОЛЬ ВІДІГРАВАЛА ЦЕРКВА В УКРАЇНСЬКІЙ СПРАВІ?

Основні терміни й поняття: РПЦ, греко-католики, церковні реформи.

Кризові явища в російській православній церкві (РПЦ) змушували духовенство шукати шляхів її подолання. 1904 роком датовані перші обіцянки уряду ввести закон про віротерпимість. Це лякало православну церкву, яка одна залишилася б під постійним контролем держави. Кервіництво РПЦ звернулося до уряду з пропозицією про реформування державно-церковних відносин. Вищий орган РПЦ — Священний Синод — у 1905 р. провів опитування священників, які підтримували курс на реформи. Однак у демократизації церкви був серйозний супротивник в особі царя, який не бажав втрачати роль глави РПЦ (імператор поєднував у одній особі світську і духовну владу).

1906 р. було скликано Передсоборне присутствіє, яке виробило рекомендації щодо відокремлення церкви від держави, повноважень духовенства і т.ін. Головною вимогою було скликання Помісного собору РПЦ, який би обрав патріарха і надав юридичної сили всім документам, що визначали новий етап відносин між церквою і державою. У 1912 р. відкрилася Передсоборна нарада, матеріали якої опубліковані у 5-ти томах. Церковні діячі просили дозволу відкрити собор у 1913 р. з нагоди 300-річчя царювання династії Романових. Однак цар зволікав, аж поки не почалася війна. Отже, реформи 1905—1907 рр., які суттєво вплинули на перебіг світського життя, практично минули Російську православну церкву.

На західноукраїнських землях церковне життя мало свої особливості. Після примусового приєднання греко-католиків Холмщини та Підляшшя до православ'я в підпорядкування РПЦ перейшло 330 храмів та 246 тис. віруючих. Маніфест 1905 р. про віротерпимість різко змінив конфесійну ситуацію: 100 тис. холмщаків повернулися до католицизму. А всього у пореволюційний період 200 тис. українців Холмщини та Підляшшя перейшли під вплив католицького духовенства і сполонізувалися.

У Галичині Українська греко-католицька церква швидко перетворювалася на духовну й національну опору українців. Центральною фігурою не тільки релігійного, а й національного руху в краї став граф

Андрей Шептицький

А. Шептицький. Він був захисником інтересів галичан за різних політичних режимів. 1901 року А. Шептицького призначили віце-маршалком галицького сейму, і він автоматично став депутатом сенату (вищої палати) віденського парламенту.

Шептицький Андрей (Роман-Марія-Олександр) (1865—1944) — релігійний, громадський діяч, митрополит Галицький і архієпископ Львівський. Нашадок старовинного шляхетського роду, здобув освіту в польському Ягеллонському університеті (юридичний факультет), мав звання доктора права, філософії та теології. Був засновником Наукового інституту —єдиної на той час науково-богословської установи для греко-католиків, фундатором лікарні, школи та гімназії «Рідна школа», Українського національного музею у Львові. Великі кошти виділяв на добротинність. На його гроші українські богослови навчалися у Римі. А. Шептицький фінансував діяльність просвітницьких і спортивних товариств «Просвіта» та «Пласт», заснував українське видавництво, фінансував українські друкарні. Митрополит витратив на наукові та культурні заходи в Галичині мільйони доларів. Очолити українську греко-католицьку церкву, що була цілком латинізованою, він за короткий час зробив її українською. Помер А. Шептицький 1 листопада 1944 р. Похований у соборі Св. Юри у Львові.

Запитання й завдання

---

1. На які конфесії поділялася церква в Україні?
2. Яка з церков була духовною й національною опорою для українців?
3. Схарактеризуйте особливості розвитку української церкви та духовного життя цього періоду.
4. Підготуйте есе «А. Шептицький».

Перевірте свої знання з розділу 2

УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

- Розшифруйте й запишіть повну назву організацій: РУПР, УНДП, УСДП.
- Які завдання ставили перед собою українські політичні партії?
- Як прагнули вирішити українські соціал-демократи національне питання?
- Якою вони бачили Україну в майбутньому?
- Поміркуйте чи правомірно стверджувати, що культурний поступ України на початку ХХ століття був важливим чинником у становленні української нації?
- Які процеси стали на перешкоді імперській політиці в галузі освіти?
- Порівняйте ситуацію в освітній сфері у Наддніпрянській та Західній Україні.
- Якими досягненнями прославилися вчені України на початку ХХ століття?
- Визначте особливості розвитку української культури на початку ХХ століття.
- Як розвивалася початкова освіта на Наддніпрянській Україні?
- Охарактеризуйте розвиток середньої та вищої освіти в Україні.
- Назвіть прізвища українських вчених світового рівня.
- Яку роль відіграли історична та інші гуманітарні науки в розвитку українського національно-визвольного руху?
- У якому стані перебували українська література і мистецтво на початку ХХ століття?
- Яку роль відігравали університетські наукові товариства?
- Назвіть найвідоміших представників української літератури, музики і театру на початку ХХ століття.
- Які основні сюжети використовувалися у літературі на початку ХХ століття?
- Яке значення мало поширення театрального мистецтва для розвитку національної самосвідомості?
- Яку роль в житті українського народу відігравала музика? Чим професійні виконавці відрізнялися від аматорів?
- Наскільки правомірно стверджувати, що розвиток української культури на початку ХХ століття сприяв піднесенню національної свідомості?

Розділ III. УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ В РОКИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917 – 1920 рр.

§ 11. НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ: ЩО СТАЛО НАЙБІЛЬШИМ ДОСЯГНЕННЯМ В ЦАРИНІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ?

Основні терміни і поняття: революція, національне питання, національна політика, Універсал.

Події 1917 року були соціальною революцією. Виявлені в лютому національні рухи поєднували національні вимоги з соціальними. Деякі опозиційні сили сподівалися, що з поваленням царизму національне питання в Російській імперії вирішиться автоматично. Однак Лютнева революція виявила національні рухи непередбачуваних розмірів. Виникло питання, чи спроможний буде Тимчасовий уряд вирішити завдання внутрішнього перевлаштування Росії, задовільнити вимоги народів, не піддаючи ризику існування Російської держави. Незабаром виявилось, що Тимчасовий уряд міцно дотримується ідеалу «єдиної і неподільної Росії», а своє основне завдання вбачає у захисті російських кордонів.

Лютнева революція принесла лібералізацію національної політики, яка перевищила відповідні завоювання 1905 року: усім громадянам Росії надавалися громадянські й особисті національно-культурні права та свободи. Було скасовано дискримінаційне особливе законодавство, яке торкалося насамперед євреїв та іноземців.

Наприкінці травня в Петрограді зустрілися представники національних соціалістичних партій, а у вересні в Києві відбувся з'їзд народів Росії. 93 представники всіх більших груп (крім поляків та фінів), які там зібралися, сходилися на думці, що Росію слід перетворити на демократичну федеративну республіку. Однак ці зусилля не мали якихось далекосяжних результатів: національні інтереси виявлялися сильнішими, ніж спільні прагнення.

Невипадково цей з'їзд відбувався в Києві, адже український рух переживав у 1917 році навдивовижу швидкий розвиток і досяг фази масового руху. У зв'язку з великою кількістю українців і стратегічним та економічним значенням території їх розселення, українське питання стало центральною проблемою Тимчасового уряду, а згодом — більшовиків.

Як відомо, наступного тижня після Лютневої революції представники різних суспільних груп створили в Києві Українську Центральну раду, головою якої став М. Грушевський.

10 червня вона проголосила автономію України. Постанова дістала назву Першого універсалу, або «Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого». Цим Рада проводила паралелі з постановами гетьманів ХVII ст., а отже, із «золотою добою» української державності. В Універсалі проголошувалося: «Хай буде Україна вільною, не одділяючись від усїєї Росїї, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям».

В універсалі висловлювалася надія на те, що неукраїнські народи, які живуть в Україні, будуватимуть автономний устрій і у такий спосіб буде покінчено з безладдям. Українським організаціям доручалося порозумітися з демократично обраними організаціями інших національностей і спільно творити нове життя.

У тексті II Універсалу, який був опублікований українською, російською, єврейською та польською мовами, вказувалося, що Центральна Рада має поповнюватися представниками від інших народів, що проживають в Україні, після чого стане єдиним найвищим органом революційної демократії краю. Поповнена Рада виділить зі свого складу відповідальний перед нею орган — Генеральний секретаріат, що буде представлений на затвердження Тимчасового уряду як носій вищої крайової влади. У згоді з національними меншинами Центральна Рада готуватиме закон про автономний устрій України для винесення його на затвердження Установчих зборів.

П. Скоропадський

6 листопада 1917 р. на засіданні Малої Ради був затверджений текст III Універсалу, який проголошував широку програму перетворень. Право приватної власності на землю скасовувалося — вона визнавалася власністю всього трудового народу й передавалася йому без викупу. Зазначалося, що в Українській Народній Республіці забезпечуються всі свободи, здобуті всеросійською революцією: слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, а також недоторканність особи і помешкання.

9 січня 1918 р. на засіданні Малої Ради був затверджений IV Універсал, в якому йшлося: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу. Влада у ній буде належати тільки народові України».

Водночас з IV Універсалом Мала Рада ухвалила «Закон про національно-персональну автономію». У ньому проголошувалося, що кожна з націй, які населяють Україну, має право на влаштування свого національного життя незалежно від місця перебування. Люди однієї національності за бажанням об'єднуються в союзи, які мали право законодавчої ініціативи й використання субсидій з бюджету на національно-культурні потреби.

28 квітня 1918 р. була проголошена Українська держава на чолі з гетьманом П. Скоропадським. У законі про тимчасовий державний устрій України підкреслювалося, що до обрання парламенту законодавча влада зосереджувалася в руках гетьмана. В національному питанні його уряд займав двоїсту позицію: маючи на своєму рахунку великі досягнення, як, зокрема, українізація освіти й культури, він, однак, змушував українських націоналістів дивитися на нього як на уряд «український за формою, але московський за змістом».

Запитання й завдання

1. Які чинники обумовили революцію 1917 року?
2. Охарактеризуйте національну політику, яку проводив Тимчасовий уряд.
3. Як будувалися взаємовідносини між Тимчасовим урядом та Центральною Радою з питань державного устрою України?
4. Назвіть націотворчі документи, що їх прийняла Центральна Рада.
5. Який зміст Універсалів щодо етнічної політики?
6. Що, на вашу думку, було найбільшим досягненням в діяльності уряду П. Скоропадського?

§ 12.

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ: ЯКЕ ЗАВДАННЯ СТОЯЛО ПЕРЕД УКРАЇНСЬКОЮ ОСВІТОЮ?

Основні терміни і поняття: освітня політика, система освіти, українізація школи.

Лютнева революція 1917 р. відкрила широкі можливості для відродження національної культури й освіти. Діячі науки, культури та освіти не могли стояти осторонь того, що відбувалося в країні. Кращі представники української інтелігенції з ентузіазмом сприйняли можливості для вільного розвитку національної культури. Це наражалося на опір з боку російської частини бюрократії, антиукраїнських політичних сил. Незаперечним фактом зали-

шається пасивність і відчуженість провінційної інтелігенції від висунутого Центральною Радою гасла українізації суспільного життя. Однак навіть ті кроки, які молода українська держава зробила на культурно-мистецькій та освітянській ниві, заслуговують на відзнаку й вивчення.

Незважаючи на скрутний час, гетьманський уряд та особисто П. Скоропадський виявили розуміння того, що без підтримки науки, освіти, мистецтва не можна успішно вирішувати й інші питання державного будівництва.

Калейдоскопічні зміни властей і воєнних дій не змогли припинити розвиток культурного процесу в Україні, хоча й пригальмували його. Негативно позначилося на ньому й різне трактування ролі культури та її творців у суспільстві представниками тих режимів, які приходили до влади.

Найважливішим напрямом культурно-освітньої роботи в той час стала українізація школи. Українське товариство шкільної освіти на чолі з відомим громадським діячем І. Стешенком створювало національні навчальні заклади, а також домоглося від міністра освіти Тимчасового уряду дозволу на запровадження української мови й вивчення українознавчих предметів у народних школах, учительських семінаріях та інститутах, інших навчальних закладах.

У Києві було започатковано три державні гімназії з українською мовою викладання, а всього у містах України до осені 1917 р. відкрилося 53 середні школи.

Наприкінці березня 1917 року в Києві відбувся Український педагогічний з'їзд. У його резолюціях було висунуто вимоги заснування Головної української шкільної ради, створення національних бібліотек, українізації вчительських семінарій і інститутів, духовних закладів, викладання Закону Божого українською мовою.

Український освітянський рух наштовхнувся на опозицію російського чиновництва, антиукраїнської частини інтелігенції. Проти швидких темпів українізації школи виступили окремі діячі Київського шкільного округу, професура Університету Св. Володимира.

Сконсолідоване українське вчителство створило Всеукраїнську учительську спілку, заснувало журнал «Українська школа». Літо 1917 року було багатим на з'їзди та конференції, присвячені проблемам культурно-освітнього будівництва. Наприкінці липня II Всеукраїнський з'їзд учителів (близько 700 учасників) уклав рекомендації для Генерального секретаріату в галузі освіти, запропонував створити навчальні заклади за типом єдиної школи, розробленим спеціальною комісією при товаристві шкільної освіти. Передбачалося заснування комісії при Генеральному секретаріаті для складання програм українознавства, створення Науково-педагогічної академії, організації по всіх повітах учительських спілок, а по селах — «Просвіт».

Стешенко Іван (1873—1918) — український громадський і політичний діяч, педагог, літературознавець і письменник, перекладач. До 1917 року І. Стешенко був членом Старої громади, УСДРП і ТУП, наукового історичного Товариства Нестора Літописця, секретарем українського наукового товариства у Києві, дійсним членом НТШ. З початком революції — член Центральної Ради, організатор і голова Товариства шкільної освіти. На посту генерального секретаря (пізніше міністра) освіти в уряді Центральної ради здійснив українізацію шкільництва.

Іван Стешенко

На початку серпня 1917 року відбувся Всеукраїнський професійний учительський з'їзд, який затвердив Всеукраїнську учительську спілку, започатковану ще в травні. На вересневому з'їзді просвітян засновано Всеукраїнську спілку «Просвіта», накреслено широкую програму у галузі позашкільної освіти.

Українізація вузів передбачала створення в них кафедр українознавства (української мови та літератури, історії, економіки, права) та викладання національною мовою. Однак якщо в Харківському університеті вже в липні діяли кафедри української історії й філософії, то ректорати Київського та Одеського університетів чинили всілякі перешкоди на шляху українізації керованих ними закладів. І все ж завдяки намаганням професора П. Тутковського, доцентів І. Сушицького, О. Грушевського, І. Огієнка (Київський університет), ректора Харківського університету Д. Багалія й професора М. Сумцова українознавчі дисципліни впроваджувалися у навчальний процес.

Технічна інтелігенція гуртувалася навколо створеного в березні 1917 року товариства «Праця». Під егідою цієї організації відбулися з'їзди інженерів, агрономів, лісників, залізничників, на яких обговорювалися актуальні проблеми економічного розвитку України.

Чільну увагу організації й розвитку національної вищої освіти приділяв і гетьманський уряд. Спроба українізації Університету Св. Володимира в Києві за часів УЦР успіху не мала. Тому міністерство народної освіти вирішило піти іншим шляхом, створюючи нові університети з українською мовою викладання й широким спектром українознавчих дисциплін. Окрім діючих уже університетів, у Києві, Харкові, Одесі було відкрито ще два навчальні заклади — Київський та Кам'янець-Подільський державні університети.

Міністерство народної освіти ініціювало створення національної початкової школи, видавало розпорядження про перехід на українські підручники й мову викладання. В російськомовних гімназіях і реальних училищах запроваджувалися українознавчі предмети.

Уряд фінансував 40 чоловічих гімназій, відкритих за ініціативою міністра освіти М. Василенка.

У царині освіти Центральна Рада взяла курс на відродження національної школи. Нова влада проголосила створення єдиної обов'язкової безкоштовної загальноосвітньої, світської демократичної школи.

Активним провідником здійснення освітньої політики стала професійна організація вчителів — Всеукраїнська вчительська спілка. Вона організувала мережу курсів з перепідготовки для роботи в нових умовах. Згодом нею була започаткована розробка українських словників наукової термінології з різних галузей знань.

Культурно-освітні організації «Просвіти» створювали бібліотеки, різноманітні гуртки і курси, видавали українські книжки та журнали. Восени 1917 року в Україні діяло понад 900 таких організацій. В умовах матеріальної скрути громадськість почала перебирати на себе справу утримання шкіл. Восени 1917 року коштами населення було відкрито 53 середні школи з українською мовою навчання, в тому числі 3 гімназії в Києві.

Велика увага приділялась виданню українських підручників. Тільки товариство шкільної освіти у Києві в 1918 р. видало 2 млн. примірників навчальних видань. Позашкільна освіта організовувалась місцевими «Просвітами», кооперативами, селянською та вчительською спілками. При багатьох школах створювалися українські дитячі народні садки.

Водночас розвиток української національної освіти викликав опір з боку консервативної частини освітян. Особливо сильними були такі тенденції у вищій школі. Але Центральна Рада поставилася до цієї проблеми демократично, намагаючись не загострювати ситуацію. У вищих навчальних закладах викладання здійснювалося українською і російською мовами. Проте влада докладала сили, аби заохочувати професорів до читання курсів українською мовою. В університетах започатковувалися кафедри історії України, української літератури, української мови та права. Відкривалися нові українські вищі навчальні заклади. Так, у жовтні 1917 року в Києві розпочав роботу Український народний університет, через місяць були засновані педагогічні курси, які згодом переросли у Педагогічну академію.

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського змінився не тільки політичний режим, а й освітня політика. Орієнтація на широке самоврядування поступилася жорсткій централізації. Скасовувалися відділи освіти національних меншин та ради освіти. Призначення вчителів, яке раніше було в компетенції місцевих органів, тепер перебиралося міністерством освіти. Проте гетьманський уряд продовжував політику розбудови українського шкільництва. Це проявилось найперше у відкритті нових навчальних закладів на кошти держави. Окрім того, всіляко заохочувалася приватна ініціатива у заснуванні українських гімназій та інших середніх шкіл. За період Гетьманату було започатковано близько 150 шкіл. У середніх навчальних закладах, що

залишалися російськомовними, вводилися українознавчі предмети: українська мова, історія та географія України, історія української літератури.

Запитання й завдання

1. Якою була освітня політика українських урядів? Чим вона відрізнялася?
2. Як розвивалася початкова та середня освіта?
3. Чому в університетах чинився опір українізації?
4. Назвіть перших українських міністрів освіти та програми їх діяльності.
5. Які університети були відкриті в цей період? З чим це пов'язано?
6. Чи можна назвати революційними зміни в галузі освіти? Обґрунтуйте свою думку.

§ 13.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ:

ЩО БУЛО НАЙБІЛЬШИМ ЗДОБУТКОМ У ГАЛУЗІ НАУКИ В ПЕРІОД 1917—1920 рр.?

Основні терміни і поняття: Академія наук, відділення академії, президент, академічна бібліотека.

Незважаючи на негаразди революційного часу, українські науковці доклали значних зусиль, аби продовжувати дослідницьку роботу в різних галузях знань. У цей час активно працювала ціла плеяда видатних учених, серед яких історик Д. Багалій, геофізик В. Вернадський, філолог А. Кримський, педагог О. Музиченко та інш.

У березні 1917 р. М. Грушевський на засіданні Українського наукового товариства поставив питання про створення Академії наук України. Згодом була сформована підготовча комісія, яка провела велику організаційну роботу.

Пріоритет заснування Української академії наук, про що мріяло кілька поколінь діячів національної культури і науки, належить гетьманській Українській державі. Велику підготовчу роботу зі створення Академії провів міністр народної освіти М. Василенко. Він зумів залучити до цієї справи видатного вченого В. Вернадського, який очолив комісію з питань заснування УАН, де працювали Д. Багалій, В. Перетц, В. Модзалевський та ін.

14 листопада 1918 року П. Скоропадський затвердив закон про заснування Української академії наук як державної установи. УАН складалася з трьох відділів: історико-філологічного, фізико-математичного та соціальних наук. До першого затвердженого гетьманом списку 12 академіків увійшли Д. Багалій, А. Кримський, С. Смаль-Стоцький, В. Вернадський, П. Тутковський, М. Туган-Барановський та ін. Першим президентом УАН став В. Вернадський.

В. Вернадський

Вернадський Володимир (1863—1945) — український філософ, природознавець, мислитель, засновник геохімії, біогеохімії та радіогеології, космізму. Один із засновників Української академії наук, дійсний член АН України та перший президент (з 1919 р.). Засновник першої наукової бібліотеки в Україні (нині названа його ім'ям). З 1921 року жив у Росії. Збагатив науку глибокими ідеями, що лягли в основу нових провідних напрямів сучасної мінералогії, гідрогеології, визначив роль організмів у геохімічних процесах. Дійсний член НТШ та кількох іноземних академій (Паризької, Чеської). У системі УАН створювалися не тільки інститути, а й Національна бібліотека, ботанічний сад, астрономічна обсерваторія, музеї, видавнича база — всього 45 структур. Академії

було надано статус юридичної особи, а також право заснування наукових закладів. Усі видання УАН повинні були виходити українською мовою, а за бажанням авторів — й іншими мовами.

24 листопада 1918 року за часів Гетьманату відбулося урочисте відкриття Української академії наук. Вона мала три відділення: історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. До структури відділень увійшло три інститути, 26 кафедр, 15 наукових комісій і комітетів.

Запитання й завдання

1. Коли і ким була створена Українська академія наук?
2. Хто став першим її президентом?
3. Які відділення академії були в її структурі?
4. Яка роль Академії наук в формуванні національної свідомості українців? Обґрунтуйте свою відповідь.
5. Підготуйте есе про В. Вернадського.

§ 14.

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ:

В ЧОМУ ПОЛЯГАЛА ІДЕОЛОГІЯ НОВОГО МИСТЕЦТВА?

Основні терміни і поняття: мистецтво, свідомість, ментальність, ідеологія, мистецькі групи, об'єднання, пролеткульт, український футуризм, символізм, академія мистецтв, українське образотворче мистецтво.

На початку ХХ ст. українська культура зазнала значних втрат: пішли з життя корифеї української культури: Іван Франко, Леся Українка, Михайло

Коцюбинський, Іван Нечуй-Левицький. У перші пореволюційні роки багато митців загинуло від рук бандитів. Значна частина інтелігенції не сприйняла радянську владу і опинилася в еміграції, інша — або змирилася з її існуванням, або щиро повірила в соціалістичні ідеї. Проте українська література вийшла з кризи сповнена нових сил. Ініціатива від старшого покоління перейшла до творчої молоді, яка була налаштована творити нове мистецтво.

У 1917—1918 рр. основні творчі сили України зосередилися в Києві. Революційні настрої суспільства сприяли створенню літературно-мистецьких груп, учасники яких відзначалися активним пошуком нових течій і форм. У літературу входив колективізм, який змінив традиційний індивідуалізм. Ідеї боротьби проти «буржуазного індивідуалізму» знайшли багатьох послідовників.

Особливо активно їх пропагувала група діячів — прихильників пролетарської культури (Пролеткульт), яка сформувалася восени 1918 р. Вони щиро вважали, що пролетарську культуру можуть творити тільки самі робітники. Пролеткультівці вимагали ліквідації «буржуазної академії наук і створення пролетарської академії соціалістичних знань». Художні твори вони пропонували створювати колективно. Замість літературної мови набула поширення мова площ і мітингів. Пролеткульт не визнавав за творчістю національної визначеності. Кількість його прихильників швидко множилася. У 1919 р. В. Ленін виступив проти ідей пролеткульту та його керівництва, оскільки вбачав у них конкурента комуністичної ідеології.

Література

Першу в Україні пролетарську літературну групу «Боротьба» організували боротьбисти В. Блакитний і Г. Михайличенко. Вона була покликана засвідчити народження пролетарської літератури. Василь Блакитний — поет, журналіст, публіцист, редактор урядової газети «Вісті ВУЦВК» і один із керівників боротьбистів — користувався значним впливом серед літераторів. 1920 року була опублікована його збірка «Удари молота і серця». «Удари молота були співзвучні з «ударами серця» молодого поета, щирого прихильника соціалістичних ідей. Він мріяв про майбутнє і закликав «Хай зникне минуле в ім'я майбутнього».

Багато письменників і поетів тієї доби були безпосередніми учасниками буремних подій. Життя деяких з них обірвалося раніше, ніж устиг розквітнути талант. Боротьбист поет Василь Чумак був розстріляний денікінцями у київському підпіллі в 1919 р. Тільки після смерті з'явилася збірка 19-річного поета — «Заспів», яка засвідчувала велику силу його літературного обдарування. Був В. Чумак і здібним прозаїком, про що свідчать його оповідання та етюди «Пролісок», де яскраво описується вплив Лютневої революції на гімназистів.

Уже відомим поетом увійшов в революцію Григорій Чупринка. Його перший вірш «Моя кобза» був надрукований в газеті «Рада» ще в 1907 р. Пізніше

В. Сосюра

поет співпрацював з журналом «Українська хата». У 1909—1913 рр. з'явився ряд його поетичних книжок: «Огнецвіт», «Метеор», «Білий гарт», поема «Лицар-Сам». Г. Чупринка був поетом перехідної епохи — від української класики до авангарду, і його творчість сприймалася сучасниками неоднозначно. У 1921 р. під час більшовицької облави Г. Чупринку було розстріляно.

Незважаючи на свою приналежність до різних літературних груп і напрямів, творчість більшості молодих українських літераторів мала національне забарвлення. З українського символізму почав літературну діяльність Павло Тичина. У 1918 р. вийшла його перша поетична збірка «Сонячні кларнети».

Поет був упевнений, що у Всесвіті є верховне начало, яке творить музику Сонячних Кларнетів і ця музика несумісна з несвободою і насильством. У збірці автор зумів оригінально поєднати досвід європейських літературних шкіл з національними традиціями. «Сонячні кларнети» відзначалися новаторською формою і були позитивно сприйняті критикою. Пізніше виходить серія віршів і циклів, в яких П. Тичина підтримав національно-визвольні ідеї революції. 1920 року вийшла збірка поета «Замість сонетів і октав».

У 1918 р. Павло Тичина разом із поетом М. Семенком, Я. Савченком, театральними митцями Л. Курбасом і художником А. Петрицьким увійшов до складу київської «Білої студії», яку створили символісти. У своїх творах українські символісти намагалися подолати натуралістичне зображення дійсності, вдаючись до певних образів-символів.

Співзвучними з ідеями символізму були і ранні твори Володимира Сосюри. Талановитий поет із складною долею з осені 1918 по 1920 рр. устиг побувати членом робітничої дружини в Лисичанську, козаком петлюрівських військ, потрапити в полон до деніківців. Він був розстріляний, але вижив. Пізніше — засуджений червоним ревтрибуналом, перехворів на тиф. У 1920 р. воював з поляками і загонами Н. Махна. Карколомний початок молодого життя не міг не відбитися на його поезії. У велику літературу В. Сосюра увійшов у 1921 р. поетичною збіркою «Червона зима». У ній поет майстерно поєднав світлі спогади про своє дитинство та жорстку повстанську боротьбу, сум втрат і віру в ідеали влади народу та відчуття єдності з ним.

Із джерел символізму брав свої витoki український футуризм. У 1919 р. колишній символіст Михайло Семенко створив осередок «Фламінго» — першу групу панфутуристів, згодом — Асоціацію панфутуристів (Аспанфут). Вони славили комуністичне мистецтво і пропагували міську культуру, руйнували усталені традиції і загальноприйняту мову, вважаючи її пережитком мину-

лого. У 1918 р. вийшов поетичний цикл М. Семенка «П'єро мертвопетлює», в якому автор через придуману карнавальну маску гнівно розвінчує українську дійсність. Впливом футуризму позначені і перші поезії М. Бажана («Рура-марш», 1919 р.), який теж входив до Аспанфуту.

На створення високого мистецтва орієнтувалися й українські неокласики — М. Зеров, М. Рильський, М. Драй-Хмара, О. Бургард (Ю. Клен). Згодом Максим Рильський писав: «Треба прямо сказати, що термін «неокласики» прикладено було випадково і дуже умовно до невеличкої групи поетів і літературознавців, які гуртувалися спершу навколо журналу «Книгар» (1918—1920), а пізніше навколо видавництва «Слово».

Неокласики вважали, що революція відкрила українським літераторам можливість поєднати досягнення світової культури з національними можливостями. Надія на відродження свого народу переконливо звучить у вірші М. Зерова «Ріг Вернигора» (1919 р).

Неокласики прагнули прийти до «чистого мистецтва». Через освоєння національної культурної спадщини вони намагалися усвідомити загальнолюдські цінності, по-своєму передати існуючі в суспільстві культурні очікування. Ставлення до творчості неокласиків було неоднозначне. Прихильники марксизму критикували їх за відірваність від радянської дійсності, а поети авангардисти — за потяг до «чистого мистецтва».

Митці Західної України прагнули до утворення єдиного національно-культурного простору з однодумцями із Наддніпрянщини. Після поразки ЗУНР активну літературну діяльність продовжували так звані «младомузівці» — члени групи літераторів «Молода муза». У центрі їхньої творчості стояла вічна тема Добра і Краси, яка вела «від злиднів і турбот до соняшних левад і запашних нив». У середовищі младомузівців чітко окреслилися два основні орієнтири: за радянську Україну (А. Крушельницький, М. Ірчан) і на січове стрілецтво та традиції національно-визвольної боротьби (Р. Купчинський, О. Бабій, Б. Лепкий). Перші бажали присвятити себе виключно служінню чистого мистецтва, звільнивши літературу від суспільних і громадських потреб. Друга група увійшла в літературу як автори «стрілецької поезії та пісні». Пісні мали широку тематику — від героїчно-урочистої до гумористичної. Літературознавці вважають, що стрілецька поезія була перехідною ланкою від символізму початку ХХ ст. до нового покоління літераторів.

Мільйони українців перебували за межами УРСР. Майже скрізь, де вони проживали, розвивалося національно-культурне життя. Широко відомими

М. Зеров

були поети «празької» та «варшавської» шкіл. До перших належав Олександр Олесь (Кандиба) — один з найяскравіших українських поетів ХХ ст. Він народився на Сумщині, дістав вищу освіту і працював у Харківському земстві лікарем. У 1911 р. став одним з редакторів київського журналу «Літературно-науковий вісник». 1919 року емігрував разом з військами Директорії. Твори О. Олесья проникнуті глибоким патріотизмом і відзначаються довершеною поетичною формою. Багато його віршів покладено на музику.

У «варшавській» школі найбільш відомими були Н. Левицька-Холодна, Є. Маланюк, Ю. Липа.

У добу революції та громадянської воєни в українській прозі переважали нариси, фейлетони, психологічні новели. Відтак на зміну їм приходять повісті. У своїх пошуках автори-прозаїки зверталися від родинно-побутових до соціально-історичних сюжетів. Одночасно на літературній ниві відбувалася зміна поколінь. Розпочали свій творчий шлях молоді прозаїки — А. Головка, О. Донченко, Іван Ле, Остап Вишня, С. Скляренко, Ю. Яновський, драматурги І. Кочерга, М. Куліш та ін.

У 1917 році на тлі нестачі українських книжок та гострої потреби громадськості у художньому слові в Україні виникло півсотні приватних і кооперативних видавництв: «Друкар», «Криниця», «Час» тощо. Окрім того, майже в кожній газеті, журналі відкривалися літературні рубрики. З'явилася велика кількість літературних часописів: «Шлях», «Книгар» та ін. Збільшилася кількість видань українською мовою: якщо у 1917 р. в Україні вийшло друком 747 таких книжок, то у 1918 р. — 1084.

Велику увагу розвитку літератури та книговидання приділяв уряд П. Скоропадського. Його стараннями було знято всі митні збори з літератури, що ввозилася до України. Значної підтримки влада надала газетам та журналам. Але водночас гетьманський уряд запровадив жорстку цензуру, намагаючись підпорядкувати літературний процес своїм політичним інтересам.

За часів Гетьманату великими тиражами друкувалися твори як молодих літераторів (П. Тичина, М. Рильський та ін.), так і українських класиків (Панаса Мирного, О. Кобилянської, С. Васильченка, В. Стефаника). Видавництва «Українська школа», «Вік», «Час», «Українське видавництво», «Добровільне товариство видання дешевих і корисних книжок», «Сіяч» та інші зосередилися на випуску підручників та популярних книжок для народу. Значна частина видавничої продукції мала агітаційно-пропагандистський характер, що цілком відповідало тому історичному моменту. За даними Головної книжкової палати, у 1917 році вийшло понад 1 000 найменувань українських книжок.

Популярність серед читачів мали газети «Нова Рада» (орган УПСР), «Робітничка газета» (орган УСДРП), «Народна воля» (орган «Селянської спілки»).

Театр

Бурхливі соціальні потрясіння не оминули театральне життя. У квітні було створено Комітет українського національного театру, серед членів якого — актори І. Мар'яненко, Л. Курбас, композитор О. Кошиць, літератори В. Винниченко, Олександр Олесь, Л. Старицька-Черняхівська, публіцисти С. Єфремов, І. Стешенко та ін. Найбільших творчих успіхів на ниві творення новітнього українського театру досягли Український національний театр під керівництвом І. Мар'яненка, трупа М. Садовського і започаткований Л. Курбасом Молодий український театр, який ставив виключно українські п'єси. Київська міська опера почала підготовку двох опер українською мовою — «Тарас Бульба» М. Лисенка та «черевички» П. Чайковського. Лібрето для останньої постановки переклала Л. Старицька-Черняхівська, декорації створив Г. Нарбут.

Л. Курбас

В Одесі наприкінці 1917 р. також виник український театр, в інших містах театральне життя перебувало ще у зародковому стані.

На початку березня 1918 р. у Києві відбулося відкриття театру малих форм «Новий театр «Дім інтермедій», під керівництвом відомого режисера, журналіста М. Бонч-Томашевського. Працювали театри легкої комедії «Пел-Мел» та Єврейський театр. М. Бонч-Томашевський разом із Л. Курбасом очолювали театр «Музичної драми».

У 1918 р. в Києві було три провідних театри: державний драматичний, державний народний і Молодий. Керівниками Драматичного театру були О. Загаров і Б. Кривецький. У репертуарі театру переважали п'єси В. Винниченка та зарубіжних драматургів. Активно вів пошуки нового репертуару і державний театр П. Саксаганського. Молодий театр під керівництвом Леся Курбаса провадив пошуки українського стилю, орієнтуючись на модерністські течії західноєвропейського театру. Його репертуар мав широкий діапазон: від «Царя Едипа» Софокла до «Гайдамаків» Т. Шевченка. Перший сезон відкрився п'єсою Л. Українки «У пущі».

У березні 1919 р. в Києві відкрився театр ім. Т. Шевченка. В його трупі працювали Г. Борисоглібська, Л. Гакебуш, О. Мар'яненко, О. Сердюк та інші уславлені актори. Режисер О. Загаров з великим успіхом ставив п'єси М. Гоголя, Лесі Українки, західноєвропейських класиків. Працювала балетна студія Б. Ніжинської.

У 1919 р. провідну роль в організації театального мистецтва відіграє державний народний театр на чолі з П. Саксаганським. Окрасою його трупи була М. Заньковецька. У січні 1920 р. у Вінниці Г. Юра створив театр ім. І. Франка, якому судилося стати провідним академічним театром України.

Олександр Кошиць

Відчутних змін зазнало у цей період українське мистецтво й особливо театр під керівництвом М. Садовського.

Окрім авторитетних майстрів сцени, пробували свої сили і театральна молодь. Вона об'єднувалася товариством «Молодий театр у Києві», яке очолював Л. Курбас. В репертуарі цього театру була в основному світова та вітчизняна класика. Молодіжний колектив являв собою приклад ентузіазму, творчої дисципліни, впровадження передової технології акторського мистецтва.

Саме в цей складний період було засновано Український театр драми та опери, виникли й інші творчі колективи. Проте театральне життя не обмежувалося столицею. Продовжували свою діяльність

Харківський міський театр, Одеська російська опера, Маріупольський драматичний театр, Полтавське українське драматичне товариство тощо.

Активізація мистецького життя спостерігалася і в часи Української держави, що дало підстави дослідникам говорити про розквіт національних закладів культури у той період. Численні факти підтверджують таку думку.

У складі міністерства народної освіти і мистецтва було створено головне управління мистецтва і національної культури, яке мало автономний бюджет. Крім того, уряд виділив цільові кошти на охорону пам'яток старовини, археологічні дослідження, підтримку творчих колективів тощо. Дбайливе ставлення до історико-культурної спадщини народу України виявилось в реальній підтримці музейної справи. Держава фінансувала діяльність усіх 36 музеїв, заснованих до революції.

Прагнучи, щоб українська театральна та музична культура вийшла на європейський рівень, гетьман П. Скоропадський виявляв особисту увагу діяльності творчих колективів. За активного сприяння міністерства освіти і мистецтва було створено перший український національний хор у Києві, Державну капелу бандуристів Г. Хоткевича, про що подбав сам гетьман. Уряд асигнував 66 тис. крб. на заснування Державного симфонічного оркестру ім. М. Лисенка. Плідно працювали Київська, Одеська й Харківська консерваторії. В 1918 р. активно творили М. Вериківський, Г. Верьовка, Б. Лятошинський, А. Демуцький та інші діячі музичного мистецтва.

У 1917—1920 рр. культурне життя в Україні розвивалося досить суперечливо. Для цього періоду характерні і значні національно-культурні надбання, і вагомі втрати, одночасний розвиток і розрив культурно-історичних традицій.

З «метою піднесення і активного розвитку музичної культури» в червні 1918 р. було організовано Український національний хор. На весні 1919 року була створена Українська республіканська капела Олександра Кошиця. Виступи

капели за кордоном привернули увагу до українського народу та його історії. Під час гастролей капела мала дуже багато схвальних відгуків у пресі. Так, у Празі в одній із статей говарилося: «А як український хор співає! Їхньому умінню можна лише поклонитися. Це посольство з іншого світу, майже невідомого нам до цього часу».

Закоханим в українську пісню був і Нестор Городовенко. У 1917 році він керував хорами Київського університету та Всеукраїнської вчительської спілки. З 1920 по 1937 р. був художнім керівником і головним диригентом Державної української мандрівної капели («Думка»). Самодіяльні хорові капели з'являлися в багатьох містах України. 1919 року в Києві почав працювати симфонічний оркестр ім. М. Лисенка.

Мистецтво кіно

У період Української революції продовжувало розвиватися кіномистецтво. У Києві працювали кіностудії «Светотень», яка знаходилася на Лук'янівці, та «Художній екран» — на Хрещатику. У червні 1918 року в Києві відбувся благодійний показ творів українського кінематографу. Виручка призначалася на спорудження пам'ятника учням, які загинули під Крутами та Бахмачем. Уперше демонструвалися фільми українською мовою: «Берестейська мирна конференція», «Похорон жертв більшовиків», «Похорон юнаків, замордованих під Крутами», «Шевченківське свято».

Після приходу до влади більшовиків В. Ленін наголосив, що з усіх мистецтв для радянської влади найважливішим є кіно. І це зрозуміло, бо кінематограф був доступним для величезної маси людей у найвіддаленіших місцях країни. Агітаційні фільми демонструвалися на площах, вокзалах, спеціальних агітпунктах, збираючи велику кількість глядачів. Роль кінематографа в пропаганді ідеї радянської влади важко переоцінити.

У січні 1919 року при наркоматі освіти УРСР було утворено Всеукраїнський кінокомітет. Відбулася націоналізація існуючих Київських кіностудій, на їхній базі створена нова студія — «Червона зірка». У кіновиробництві перевага надавалася агітаційним і хронікальним фільмам. Більшість з них була присвячена Червоній армії та праці: «Життя червоних курсантів», «Червоним по білому». Фільм «Радянські ліки» розповідав про виховне значення праці. Радянська влада контролювала кіноапаратуру, запаси плівки, виготовлення та прокат фільмів.

Образотворче мистецтво

У травні 1917 р. Центральна Рада утворила Українську державну академію мистецтв, яка дала значний поштовх до розвитку образотворчого мистецтва. У її складі були академіки М. Бойчук, М. Бурачек, М. Жук, В. Кричевський, О. Мурашко, Г. Нарбут.

Георгій Нарбут

Першим ректором Української академії мистецтв став Георгій Нарбут — графік світової слави. Він працював у Києві з березня 1917 р., захоплювався геральдикой, українським старовинними гравюра-ми. На замовлення урядів УНР і Української держави Г. Нарбут зробив художнє оформлення різноманітних державних паперів — банкнот, поштових марок, обкладинок до ратифікаційних актів, грамот з нагоди урочистих подій. Він є автором українського державного герба, печатки, багатьох ескізів військового строю.

Художник мав блискучий талант до відчуття певного стилю та його відтворення. Кожен його твір створювався на межі української традиції і сучасності. За спогадами Ю. Михайліва: «Національне відродження захопило Нарбута вщерть, і він хотів показати це навіть своїм зовнішнім виглядом, змінивши «онегинський» сюртук петербурзького часу на козацький жупан». Він виховав нове покоління українських графіків, створивши «школу Нарбута». Творчість Г. Нарбута залишила глибокий слід в українській графіці: його ім'я носить назва течії — нарбутівська. Художник помер раптово у травні 1920 р. у період окупації Києва польським військами.

Українська академія мистецтв, очолювана Г. Нарбутом, готувала спеціалістів малярства, різьбярства, гравюри, художніх промислів, будівництва.

Не менший вплив на українське образотворче мистецтво справили твори М. Бойчука. Він народився в Галичині, закінчив Академію мистецтв у Кракові. Був ректором Української академії мистецтв. Багато часу працював із молоддю. Створив школу своїх послідовників — бойчукістів.

У своїх творах митець творчо поєднував мозаїки та фрески давньокиївської доби, традиції народного орнаменту, українського портрета XVII і XVIII ст., візантійського іконописання й раннього західноєвропейського Відродження. Особливо цікавило М. Бойчука, як візантійська канонічна традиція «переплелася з нашою поганською культурою». Спираючись на традиції українського іконописання, художник поєднував неовізантизм з неопримітивізмом. Багато уваги митець приділяв розвитку монументального малярства, в якому бойчукізм визнано окремим стилем.

Запитання й завдання

1. Чим особливим позначився розвиток української культури в роки демократичної революції?
2. Чим можна охарактеризувати пролетарську літературу?
3. Які напрями українського мистецтва набули свого помітного розвитку в цей період?

4. Які перші кіностудії працювали в Україні?
5. Які українські та театри національних меншин працювали в Україні?
6. Поясніть, чому В. Ленін стверджував, що з усіх мистецтв для більшовиків найважливішим є кіно.
7. Як ви розумієте поняття «ідеологія культури»?
8. Назвіть видатних українських художників. В чому полягало їх мистецтво?
9. Що вам відомо про Академію образотворчого мистецтва?

§ 15.

ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ: ЯКА РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ВІДРОДЖЕННІ?

Основні терміни і поняття: автокефалія, духовенство, єпископ, соборність, Міністерство віросповідань.

Релігія в житті українського народу в усі часи відігравала особливу роль — це був один із головних чинників етногенезу, формування ментальності, національної самосвідомості українців. У 1914 році в Україні діяло 8 606 парафій, які обслуговували 32 246 священників. Окрім цього, релігійні потреби населення задовільняли 3 174 греко-католицькі церкви та 79 монастирів УГКЦ.

Революція відкрила реальні можливості для демократизації внутрішньо-церковних стосунків, а також взаємин між церквою та державою. Українське духовенство вітало Центральну раду, прагнучи до співробітництва з нею на ниві національно-державного відродження. Київське духовенство обрало делегацію до УЦР у складі священників та протиєрея з проханням допустити її на збори Ради з правом голосу. Під час роботи Українського національного конгресу в президії засідав представник українського духовенства П. Погорілко, а до почесної президії було обрано єпископа Д. Уманського. Однак переважаюча частина єпископату України (27 осіб) була росіянами за походженням, та й решта єпископів (3 українці, два грузини) були далекі від ідеалів української революції. Тільки єпископ Катеринославський і Маріупольський Агапій (А. Вишневський) відверто співчував національно-визвольному рухові співвітчизників. Національний склад Київської духовної академії, духовних семінарій, настоятелів монастирів, апарату єпархіальних управлінь та консисторій був також значною мірою російського походження.

Прийняття Центральною Радою декрету про землю, згідно з яким монастирські й церковні землі переходили у розпорядження земельних комітетів, поставило в опозицію до нової влади багатьох представників православного, уніатського кліру та єпископату. В 1917 році постала проблема статусу православної церкви в Україні. У ній з'явилися три течії: обновленська, авто-

кефальна й автономна. Прихильники ідеї незалежної церкви (автокефалія) влітку 1917 року утворили Український церковний комітет, який у листопаді було реорганізовано в Церковну Раду. В усіх губерніях відбувалися єпархіальні з'їзди, які виступали за повернення колишніх прав українській церкві.

Українізація церкви збіглася із загальнонаціональним рухом, спрямованим на утвердження суверенності молодого Української держави. Однак захоплення соціалістичними гаслами не дозволило лідерам Центральної Ради побачити у православній церкві фактор, що міг сприяти консолідації народу, різних політичних сил під єдиними знаменами й гаслами. М. Грушевський відкинув пропозицію делегації у складі архієпископа Олексія, священника Макарія та диякона І. Дурдуківського про відкриття секретаріату церковних справ на чолі з І. Огієнком. Було створено департамент духовних справ на чолі з О. Карпінським.

Центральна Рада вирішувала різноманітні питання, пов'язані з релігійним життям. У березневому зверненні «До українського народу» йшлося про необхідність вживання української мови священнослужителями. Центральна Рада заохочувала призначення єпископів-українців на місцеві кафедри. У січні 1918р. в уряді Голубовича було створено департамент сповідань. 30 березня 1918 року департамент оповістив духовні консисторії про вимоги закону про підданство УНР, згідно з яким на посади священників, дияконів і дяків не могли призначатися особи, що не визнавали цього закону або не підлягали йому.

Департамент відіграв позитивну роль у збереженні пам'яток церковної старовини та архітектури, виступав проти реквізицій церковних і монастирських будівель на користь світських установ. Сили, що виступали за українізацію та її самостійність, готувалися до Собору. Підсумком діяльності групи українських священників, спрямованої на здобуття українською православною церквою статусу автокефальної, стало скликання Всеукраїнського собору. Керівники УНР виявили інтерес до церковного руху тією мірою, в якій він збігався з їхніми уявленнями про реформування українського суспільства. Відсутність компетентного й авторитетного державного органу, який міг би бути дієвим інструментом взаємовідносин держави та церкви, не дозволила діячам Центральної ради скористатися можливостями церковної організації задля об'єднання народу навколо гасла національного відродження. Традиціоналізм і навіть консерватизм більшості православної ієрархії в Україні виявилися сильнішими за тенденції демократизації та автономізації українського православ'я.

Головна увага гетьманського уряду зосередилася навколо проблем існування православної церкви. Повернення Російської православної церкви до патріаршої форми управління викликало рух за оновлення релігійного життя, зближення архієреїв з нижчим духовенством та мирянами. У новоутворених державах (Україні, Грузії) частина кліру й православної громад-

ськості дедалі вимогливіше ставила питання про автокефалію або принаймні автономію церков на території цих країн.

Вищому духовенству України, яке було переважно російським, небезпідставно закидали відірваність від народу й рядових служителів культу. Архієреї ж усіляко противилися будь-яким змінам, зокрема українізації та демократизації церкви, тому виступали проти поновлення діяльності Всеукраїнського церковного собору. Перша сесія Собору припинила роботу після захоплення Києва більшовиками.

Православна церква була суверенною щодо питань внутрішньої діяльності. Міністр сповідань та його представники мали бути віруючими. Держава стояла на сторожі інтересів православної церкви: гарантувалося вшанування найбільших релігійних свят. Церковнослужителі звільнялися від військової служби, церковні організації одержували статус юридичних осіб. Посади прирівнювалися до посад державних службовців. Державні нормативи про шлюб і розлучення співставлялися з церковним правом, метричні книги в них прирівнювалися до актів громадянського стану. Церковні школи мали право державних закладів освіти.

Міністерство сповідань доручило Вченому комітету розробити програми викладання Закону Божого у світських школах. Паралельно у міністерстві народної освіти працювала комісія, що на конкурсній основі розглядала програми і підручники з викладання Закону Божого та історії церкви.

Міністерство сповідань активно опікувалося проблемами Київської духовної академії (КДА). Ученим комітетом міністерства сподівань було розроблено новий статут Духовної академії, затверджений Радою міністрів. Його положення передбачали автономію, адміністративну залежність від міністерства сповідань, а канонічну — від київського митрополита; впровадження обов'язкових курсів історії України, української мови, літератури і права, історії Української церкви з відкриттям відповідних кафедр.

Кадри православного духовенства готували, окрім Академії, також у Холмській, Кам'янець-Подільській, Білгородській, Житомирській та інших духовних семінаріях, духовних і пасторських школах.

Держава надавала православній церкві значну фінансову підтримку. Одноразова грошова допомога надавалася всім священикам, дияконам та псаломщикам, а також вдовам і неповнолітнім дітям загиблих та померлих священнослужителів.

Підтримуючи православну церкву, гетьманський уряд сподівався на взаємне сприяння з боку релігійних кіл заходам держави. Зокрема, очікувалося, що керівництво Російської православної церкви (РПЦ) підтримає ідею про автономний статус українського православ'я й створення відповідного керівного церковного органу в Україні. Проте якщо у ставленні до гетьмана як помазаника Божого і до держави була проде-

монстрована лояльність, то до спроби українізації церкви та надання їй автокефального статусу наразилися на рішучий опір єпископату. Друга сесія Всеукраїнського православного собору, відкрита у червні 1918 року, виявила проросійську орієнтацію переважної частини архієреїв. Ще єпархіальний собор (травень 1918 р.) висловився проти автокефалії української церкви, але за її автономію.

У вересні 1918 року Всеросійський помісний собор затвердив «Положення» про вищу церковну владу в Україні, визнавши автономію Української православної церкви. Але делегати київського собору навіть і за цих умов визнали всі рішення Всеросійського помісного собору обов'язковими і чинними на території України. Промосковська більшість заблокувала вирішення питань, які могли б відкрити шлях до української церкви. Однією з причин невдач української партії на соборі був брак авторитетної, інтелектуально спроможної групи ієрархів та мирян, здатних забезпечити організаційні підвалини таких перетворень.

У жовтні почала роботу третя сесія Всеукраїнського собору. 14 листопада перед делегатами виступив міністр сповідань О. Лотоцький, який виклав вимоги уряду щодо юрисдикції церкви в Україні.

Документ.

Основна засада Української центральної влади полягає в тому, що в самостійній державі має бути й самостійна церква. Ніякий уряд... не може погодитися на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій державі. Українська церква має бути авітокефальною під головуванням київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними Церквами. Автокефалія Української церкви — не тільки церковна, а й національна необхідність. Це конечна потреба нашої Церкви, нашої держави, нашої нації.

(З виступу міністра сповідань О. Лотоцького на II сесії Всеукраїнського помісного собору. 14 листопада 1918 р.)

Однак урядова криза не дозволила належним чином підкріпити ту позицію. Відчувши зміни, що насувалися, делегати Собору майже одностайно відкинули ідею автокефалії Української церкви.

Незважаючи на це, все ж гетьманський період був надзвичайно плідотворним та повчальним. Церква відновила соборноправність і виступила не як елемент державної структури, а як суспільна самодостатня інституція. Діалог між Українською державою та православною церквою не тільки виявив більші точки у взаєминах, а й вказав шляхи подолання їх у самій церкві та нові можливості для її оновленої ролі в національній державі.

В основу більшовицької політики щодо релігії й церкви було покладено декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 20 січня 1918 року. Мова йшла про заборону релігійним громадам та церкві

мати власність, позбавлення їх прав юридичної особи, націоналізацію церковного майна. Розпочався процес будівництва «войовничо-атеїстичного» суспільства. Церква як консервативна за своїм змістом і призначенням організація виявила ознаки опозиційності до цих соціалістичних перетворень. Цього було досить, аби «войовничий атеїзм» на практиці призвів до витіснення церкви із суспільного життя країни, обмеження її впливу на різні верстви населення. Оголошення духовенства «п'ятою колоною контрреволюції» «агентами буржуазно-поміщицьких і націоналістичних сил» змушувало церковне керівництво виявляти свою лояльність радянській владі. На тих, хто відверто виявляв непокору, чекали репресії аж до страти.

Особливу роль у гоніннях на церкву відіграла Всеукраїнська надзвичайна комісія. В ході полювання за тими, хто співчував гетьманському режиму або українській визвольній боротьбі, жертвами ставали особи духовного звання.

29 липня 1920 року народний комісаріат юстиції ухвалив рішення про ліквідацію святих мощей «у всеросійському масштабі». Радянські власті забороняли викладання будь-яких віросповідань у державних, громадських і приватних навчальних закладах, за винятком спеціальних богословських.

Для України і за радянської влади залишалася актуальною проблема автокефалії православної церкви. Колишні члени Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) при Миколаївському соборі Києва заснували гурток прихильників автокефалії. На чолі стояв М. Мороз, а його заступником був В. Липківський. Вони ж очолили другу (ВПЦР), засновану у квітні 1919 року. Вона активізувала діяльність у напрямі відкриття нових автокефальних парафій. Але для повнокровного життя автокефальній церкві бракувало власного єпископату. Діячі (ВПЦР) пішли на повний розрив з Московською патріархією і 5 травня 1920 р. проголосили українську православну автокефалію. У появі самостійної української церковної структури більшовики вбачали можливість протистояння впливові РПЦ, з якою не можна було не рахуватися.

В липні 1919 р. Київський губвиконком передав автокефалістам Софіївський собор. Швидкими темпами здійснювався переклад богослужбових книг українською мовою, у чому посильну допомогу надавали академіки А. Кримський та професор Г. Голоскевич. Було зроблено кроки в справі організації духовної освіти.

Прихильники автокефалії української церкви скористалися особливістю радянського законодавства, згідно з яким факт існування релігійних організацій встановлювався не рішенням вищого духовного центру, а державними органами, які їх реєстрували.

У жовтні 1921 р. відбувся Всеукраїнський православний церковний собор, на якому було обрано першого митрополита УАПЦ В. Липківського. Канонічних підстав для цього не було, оскільки на собор не вдалося запросити єпископів та архімандритів, які б здійснили рукопокладання. Тому більшість істориків церкви вважали неканонічними й ті висвячення священників та єпископів, які пізніше здійснював митрополит В. Липківський.

Запитання й завдання

---

1. В якому становищі знаходилася українська церква до 1917 р.?
2. Хто очолив боротьбу за незалежну українську церкву?
3. Яка доля організаторів і керівників УАПЦ?
4. Підготуйте есе «Українська автокефалія».

Перевірте свої знання з розділу III

УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ В РОКИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917—1920 РР.

- Які позитивні і негативні чинники вплинули на розвиток української культури періоду визвольних змагань?
- Проаналізуйте розвиток освіти і науки в Україні у 1917—1920 рр.
- Проаналізуйте процеси, що відбувалися в українській літературі та мистецтва у 1917—1920 рр.
- Коли і за яких обставин було засновано Академію наук?
- Кого з видатних вчених ви знаєте?
- Які напрями наукових досліджень були основними в цей період?
- Якими були основні напрями розвитку літератури?
- Кого з письменників цього періоду ви знаєте? Розкажіть про них.
- Як розвивався національний театр та хорове мистецтво?
- Якими були особливості розвитку художнього мистецтва?
- Якими були основні напрями розвитку української церкви цього періоду?
- Чому саме період Української держави став найпродуктивнішим для української культури?
- Які напрями розвитку освіти були основними в політиці українських урядів?
- Які завдання вирішували українські уряди в галузі культури у 1917—1919 рр?
- Які періоди і чому можна виділити в розвитку національної освіти у 1917—1920 рр?
- Яку роль у цих процесах відігравали громадські освітні організації, чому?
- Які факти характеризують розвиток середньої та вищої освіти?
- Які молодіжні організації патріотичного спрямування діяли в Україні?
- Чому в Україні відбувалася боротьба за автокефальну церкву?
- Назвіть видатних діячів релігійного життя в Україні.
- Найбільшим здобутком демократичної революції, на мою думку, є...

Словник

Менталітет — стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загальноновизнані цінності, суспільна психологія.

Метрополія — держава, що має колонії.

Модернізація — оновлення, осучаснення.

Митрополит — у ряді християнських церков один з найвищих санів архієреїв. Голова великої єпархії, підлеглий патріарху.

Надніпрянська Україна (Надніпрянщина) — умовний термін для позначення тієї частини українських земель, які входили до складу Російської імперії.

Народництво — ідеологія та суспільно-політична течія в Росії. Народництво поєднувало ідеї утопічного бачення світу з вимогами селянства знищити поміщицьке землеволодіння, кріпосництво.

Народність — історична спільнота людей, які мають спільну мову, територію, елементи спільної культури.

Національне відродження — термін, який набув поширення в ХІХ ст. та слугував для означення процесів, пов'язаних з пробудженням національної свідомості бездержавних народів Європи. Національне відродження в Україні мало декілька стадій, що визначаються вченими як фольклорно-етнографічна (період наукового зацікавлення), культурницька (формування національної свідомості) та політична (боротьба за незалежність нації).

Нація — соціально-етнічна спільнота людей, яка формується при переході від аграрно-ремісничої до індустріальної цивілізації, на основі спільної території. Нація відрізняється здебільшого внутрішньою згуртованістю, що виявляється у встановленні міцних економічних зв'язків, формуванні єдиної національної мови, розвитку національної самосвідомості.

Національна ідентичність — переживання і усвідомлення своєї приналежності до національної спільноти.

Розділ 4.

РОЗКВІТ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В 1920 – 1930 рр.

§ 16.

УКРАЇНІЗАЦІЯ ЯК СПРОБА ВИРІШИТИ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В НОВИХ ІСТОРИЧНИХ УМОВАХ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ: ЧИ СПРИЯЛА УКРАЇНІЗАЦІЯ ВИРІШЕННЮ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ?

Основні терміни і поняття: українізація, коренізація, адміністративно-територіальні реформи, розстріляне відродження.

Політика «коренізації»

Навий напрям і зміст національної політики впливали з проголошеного керівництвом СРСР курсу на коренізацію партійного і радянського апаратів. Цей курс був зумовлений такими факторами: падінням престижу інтернаціональних гасел і цінностей в умовах переходу до непу, лібералізацією суспільства, зростанням опозиційних настроїв у республіках і регіонах, складністю управління територіями з іншими мовними та культурними орієнтаціями населення, погіршенням міжнародної обстановки і намаганням розіграти національну карту для виправдання геополітичних домагань. Москва також сподівалася продемонструвати відмінність своєї політики від імперської політики Росії і в разі ймовірних невдач перекласти відповідальність за них на республіканське керівництво.

Сутність проголошеної XII з'їздом РКП (б) (17–25 квітня 1923 р.) політики коренізації полягала в тому, щоб залучити до поширення комуністичної ідеології у національних районах СРСР місцеві кадри, врахувати національні фактори при комплектуванні партійного і державного апаратів. З цією метою було збільшено прийом до партії представників місцевого населення. Розширювалися суспільні функції національних мов. Створювалася розгалужена мережа шкіл, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, культосвітніх закладів, газет та журналів тощо.

Напрямки українізації

Першим практичним кроком у напрямку українізації, тобто здійснення процесу дерусифікації державного і суспільно-політичного життя в Україні

Микола Скрипник

та розвитку української мови і культури стало прийняття таких документів: постанови ВУЦВК «Про застосування у всіх установах української мови нарівні з великоросійською» (21 лютого 1920 р.); декрету РНК УСРР «Про заходи в справі українізації навчально-виховних і культурно-просвітних установ» (17 липня 1923 р.); постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови» (1 серпня 1923 р.). Останнім документом передбачалося, передовсім, провести українізацію навчально-виховних і культурно-освітніх закладів, поступово запровадити українську мову в усіх радянських і господарських установах. До цього планувалося відкрити спеціальні курси для вивчення української мови.

Керівництво процесом українізації було покладено на Комісію Політбюро ЦК КП (б) У по українізації (на чолі з секретарем ЦК КП (б) У В. Затонським) та Центральну комісію українізації радянського апарату при Раді Народних Комісарів УСРР (на чолі з головою РНК УСРР В. Чубарем). Основна роль в українізації відводилася Народному комісаріату освіти УСРР, який у 20-х роках очолювали Г. Гринько, В. Затонський, О. Шумський, М. Скрипник.

Скрипник Микола (1872—1933) — партійний і державний діяч в Україні 1917—1933 рр. Народився на Катеринославщині, в родині залізничного службовця. Вчився в Ізюмській реальній школі, з якої був виключений за революційну діяльність. Навчався у Петербурзі, де спершу став членом української громади, але скоро від неї відійшов і пристав до ленінського крила російської соціал-демократії. До революції 1917 року ішов цілковито в течії російського більшовизму і з українським визвольним рухом переткнувся прибувши з дорученням Леніна в Україну. Став ініціатором запровадження українізації. Особливо велику діяльність у цій ділянці він розгорнув, ставши народним комісаром освіти, якому тоді підлягали всі галузі культурного будівництва. Під його керівництвом була завершена українізація преси, початкового і середнього шкільництва, значною мірою було українізоване викладання у вищих школах.

Шумський Олександр (1890-?) — політичний діяч, один з лідерів українського національного комунізму, родом з Волині; провідний член УПСР з 1909-го, член Центральної Ради. На IV з'їзді УПСР (13—16.5.1918) пристав до лівої фракції т. зв. «боротьбістів», прихильників влади робітничих і селянських рад та співпраці з більшовиками. Брав участь у повстанні проти гетьмана, а в січні 1919 року разом із російськими більшовиками організував на Лівобережжі повстання проти Директорії; під час другої більшовицької окупації боротьбісти пішли на співпрацю з КП (б) У, і Шумський став народним комісаром

освіти (після М. Панченка) в уряді Х. Раковського. На цьому посту Шумський започаткував боротьбу проти русифікації, за відродження української культури. У 1924—1927 рр. Шумський був народним комісаром освіти УРСР і з цього становища активно запроваджував українізацію. Провідник ідеології українського комунізму. Він домагався прискорення українізації українських кадрів, призначення українців на посади профспілок в Україні, які б мали дерусифікувати українське робітництво. Ці самі ідеї висунув М. Хвильовий.

Олександр Шумський

За відносно короткий час українізації відбулися значні зміни: завдяки українізаційним заходам (у взаємодії із іншими соціально-економічними процесами) у шкільництві, культурних установах, пресі тощо і напливові українського населення з села, міста УРСР почали набирати українського характеру. Особливо помітні були зміни у національному складі населення і вживанні української мови відбулися у великих промислових містах.

Українізація сприяла прискоренню ліквідації неписьменності, що зменшилася з 47 % на 1926 р. до 8 % у 1934-му. В офіційних документах підкреслювалося, що українізація не повинна обмежуватися виключно мовою, а має охоплювати культурний процес у цілому і довести до опанування українськими кадрами всіх ділянок економічного й культурного життя країни.

Адміністративно-територіальне реформування

Поряд з українізацією у 20-ті роки державна політика в галузі національних відносин передбачала реалізацію спеціальних заходів, що сприяли політичному і культурному розвитку національних меншин, аж до врахування етнічних факторів у адміністративно-територіальному поділі. З метою управління цими процесами було створено мережу спеціалізованих радянських, адміністративних, культурно-освітніх, наукових установ, зокрема, у травні 1921 р. Президія ВУЦВК ухвалила рішення про створення відділу національних меншин при наркоматі внутрішніх справ.

Центральній Комісії у справах національних меншостей (ЦКНМ), створеній у квітні 1924 р. при ВУЦВК в зв'язку із зростанням обсягу і ускладненням завдань, надавалося право скликати наради, брати участь у створенні національних адміністративно-територіальних одиниць, сприяти діяльності кооперативних і громадських організацій тощо. Аналогічні органи діяли при губернських і окружних виконавчих комітетах Рад. Центральні органи Комісії у справах національних меншин існували лише до середини 30-х років.

Комісія розробила зміни в адміністративно-територіальному поділі України з урахуванням інтересів національних меншин. Створенню національних адміністративно-територіальних одиниць сприяло і надання пільгових умов. Так, кількість жителів, необхідна для виділення звичайних районів (25—45 тис. чол.), знижувалася до 10 тис. чол. для національних районів і з 1 000 до 500 чол. — при утворенні національних рад. Державна політика 20-х років у міжетнічній сфері в цілому позитивно вплинула на процес національного відродження українського народу, інонаціональних груп населення. У складі Української РСР до 1930 р. було створено 25 національних районів, 1 087 національних рад: 450 російських (з них 41 — селищна), 254 німецькі, 156 єврейські (68 селищних), 12 чеських, 4 білоруських і 3 албанських.

Запитання й завдання

1. Який зміст та завдання політики українізації?
2. Чим була зумовлена політика коренізації?
3. Які постанови комуністичної партії та керуючого уряду визначали цю політику?
4. Вкажіть основні напрямки цієї політики.
5. Що зумовило згорання політики українізації?
6. В який період і в який термін вона відбувалася?
7. Які основні результати українізації?
8. Яка сутність і особливість «національного комунізму»?
9. Як відбувалося адміністративно-територіальне реформування?
10. Проаналізуйте документ та висловіть свою думку щодо процесу українізації.

Документ. «Положення про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української культури», липень 1927 р.

«На урядничі комісії українізації покладено: організацію спільно з місцкомом курсів української мови, гуртків українознавства й переведення широкої культурно-освітньої роботи, щоб допомогти співробітникам установи вивчити українську мову та культуру; обов'язкову перевірку знання української мови нових співробітників, що їх приймається на посади, а також вироблення заходів до цілковитої українізації установи; приймати на роботу в державні організації службовців, що не знають української мови, а в національно-територіальних адміністративних одиницях, крім того, і мови місцевої більшості, не припускається.

За ламання Правил цього положення винні підлягають кримінальній відповідальності. Співробітники, які не вживали належних засобів до вивчення української мови або мови відповідної місцевої національної більшості, а також тих з них, що виявляють негативне відношення до українізації, керівники відповідних установ і організацій адміністративно звільняються.»

§ 17. РОЗБУДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ: ЯКИХ ЗМІН ЗАЗНАЛА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ В ПРОЦЕСІ УКРАЇНІЗАЦІЇ?

Основні терміни і поняття: українізація освіти, українознавчі курси, український підручник.

Будуючи систему освіти, здатну утверджувати в людській свідомості комуністичні ідеали, українські більшовики розуміли всю важливість використання в цій справі національної культури, національної мови, національної школи. Тому практично одночасно зі створенням радянської освітньої системи почалася її українізація та переведення на рідну мову. Але ці заходи не були самоціллю, вони мали прислужитися справі комуністичного суспільства. Освітня робота оголошувалася третім (після військового та економічного) фронтом боротьби за соціалізм. Саме в такому контексті вирішувалися завдання запровадження національної школи.

Цьому процесові сприяв і загальний напрям національної політики партії більшовиків, що увійшов в історію під назвою коренізації. Під останньою розумілася передусім опора на місцеві, «корінні кадри», а це, своєю чергою, вимагало забезпечення умов задля розвою національних культур та національного життя в широкому розумінні цього слова. В Україні ця політика втілювалася в формі українізації.

Про необхідність українізації говорилося ще в першому Універсалі Центральної Ради, підписаному В. Винниченком. Палкими борцями за ренесанс української культури та освіти були М. Хвильовий, Г. Гринько, О. Шумський, М. Скрипник.

Однією з об'єктивних причин українізації називалася необхідність подолання негативної спадщини переважаючої російської буржуазної та дрібнобуржуазної культури над українською. Особлива увага зверталася на задоволення національно-культурних потреб національних меншин.

У реалізації завдань культурного будівництва в республіці визначна роль належала Народному Комісаріату Освіти УСРР. Він був одним з основних центрів ідеологічної роботи на той час. Постанова Пленуму ЦК КП (б) У щодо українізації (1925 р.) зобов'язувала НКО встановити інспектування за проведенням українізації та здійснити її всебічне науково-методичне забезпечення: видати академічний словник української мови, термінологічні словники з окремих наук, розробити програми для державних курсів української мови різних рівнів.

Водній з постанов Наркомосу УРСР (березень 1919 р.) давалось таке «тлумачення» національній лібералізації: «Тепер, коли багатомільйонні маси се-

лянства зберегли, самі того не усвідомлюючи, свої національні риси із класу безправних рабів перетворились в клас панівний, цілком природно, що українська мова, мова селянських мас починає розвиватися. Тому Народний Комісаріат освіти ставить своїм завданням активно працювати в бік розвитку української мови і української літератури для проведення ідей пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного перетворення суспільства». Мала постанова і більш конкретне наповнення. Так, у школах з російською мовою викладання в обов'язковому порядку вводилося вивчення «однієї з місцевих мов — української, польської, єврейської і т.д.». І хоча українська мова була віднесена до розряду «однієї з місцевих», все ж НКО визнавав необхідним ввести як обов'язкові предмети історію і географію України, оскільки «знання краю і його історії необхідне для зближення з народними масами».

У серпні 1925 року Нарком освіти О. Шумський затверджує спеціальну навчальну програму для державних курсів української мови. Нею передбачалося засвоєння матеріалу про розвиток української мови та її місце серед інших слов'янських мов, українського академічного правопису, морфології та синтаксису. До програми додавався список довідкової та наукової літератури, а також перелік обов'язкових для вивчення творів класиків української літератури. Методична записка рекомендувала викладачам орієнтуватися на фактичний склад слухачів, їхній культурний рівень, характер праці. З дидактично-методичних засобів найбільш ефективними вважалися: «бесіди-розмови» на актуальні для слухачів суспільно-політичні теми, «читання літературно-художніх зразків» як українських класиків, так і сучасних пролетарських письменників, так зване «статарне» читання по частинах та абзацах для детального аналізу в поєднанні з «курсоним» — для забезпечення цілісного сприйняття художнього твору, перекази, «вільні оповідання» за матеріалами прочитаного, пояснювальні диктанти, спостереження за «живою мовою» та порівняння її з літературою, складання плану прочитаного, підготовка ділових паперів, доповідей, звітів, рефератів, випуск усних газет, журналів, інсценування художніх творів, відвідування вистав в українських театрах та ін.

Положенням про перевірку знань на курсах української мови було встановлено, що іспити приймає комісія у складі представників місцевої влади, підвідділу Лікнепу, викладачів української мови. Іспит передбачав письмову роботу та усну перевірку. Кожен слухач мав підготувати або перекласти з російської на українську ділові папери, написати твір на вільну тему чи переказ. На наступному етапі іспиту необхідно було виступити з доповіддю, відповідати на запитання членів комісії в межах програми. У такий спосіб перевірялося вміння користуватися українською мовою.

У 1925 році українізація набуває повномасштабного характеру і проголошується загальнодержавною справою.

У школах Київщини обов'язкове читання української мови було запроваджене з 1920 року. Для цього відводилося 4 години на тиждень, починаючи з третього року навчання. За дозволом НКО органи народної освіти і школи самі складали навчальні плани, враховуючи місцеві умови.

Українізацію освіти гальмувала гостра кадрова проблема. Вчителі шкіл хоча і знали українську мову, але здебільшого на побутовому рівні. «Коли взяти в окружному масштабі, — то можна б говорити, що із мовою українською у викладачів все гаразд, — пише в методичному листі інспектор Київської окрінспектури С. Шпаківський. — Проте через українізацію шириться так звана українізована мова. Ця мова штучна і засмічена русизмами... Позбутися цього можна шляхом підвищення кваліфікації». Викладачі вищих навчальних закладів були переважно з росіян або з української русифікованої інтелігенції. Невизначеність термінології, брак навчальної літератури, виданої українською мовою, відсутність достатньої кількості фахівців-професорів змушує звільнити багатьох із них від вивчення української мови, доки не «з'явиться генерація української професури».

Однак, попри всі успіхи українізації, радянське керівництво не відважувалося надати українській мові офіційний статус державної, мотивуючи це, з одного боку, рівноправністю усіх мов, що ними розмовляло населення України, з іншого — тим, що справа про переважне користування українською мовою в процесі історичного розвитку української державності, безперечно, розв'яжеться на користь української. Подібні погляди мали рацію за умов функціонування, хоча й куцої, державницької автономії, але поступово СРСР перетворювався на унітарну державу тоталітарного типу і про розвій української державності, а з нею мови й культури, годі було думати. Ця тенденція остаточно запанувала вже в 30-ті роки.

Водночас очевидним було інше: навчальні заклади, де викладання велося українською мовою і реально було запроваджене українознавство, мали завдячувати тим дорадянським діячам освіти, а також тому, що ці їхні надбання вціліли у вирі буремних подій. Про це говорить і така деталь: сам термін «українознавство» рідко зустрічався в радянських документах і періодиці 1919—поч. 20-х років, немає його і в наведеній постанові РНК. Відчувається, що він взятий з відповідних документів попереднього періоду. Явним перебільшенням — свідомим чи несвідомим, була фраза із звіту стосовно того, що у всіх школах було введено навчання української мови і курсу українознавства. Адже ще протягом ряду років на самих високих рівнях ставилося питання про необхідність введення обов'язкового вивчення української мови в школах. Зокрема це питання було одним із головних на 3-й Всеукраїнській нараді з освіти (червень 1921 р.)

Розроблений Наркомосом єдиний план освітніх заходів в установах соціального (крім початкової школи до системи соціального вводилися також школи — інтернати, дитячі будинки, деякі інші загальнонавчальні заклади) включав

в себе, поряд з іншими, такі предмети, як краєзнавство, суспільствознавство, українознавство. Отже, на початку 20-х років українознавство цілком мирно співіснувало з краєзнавством і суспільствознавством, чого не можна сказати про більш пізній період, коли воно було поступово витіснене останнім.

З 1923 року, коли XII з'їзд РКП (б) У проголосив політику коренізації, увага до українізації школи, до поширення в ній українознавства значно зросла. Українознавство вводилося в програми навчальних закладів. Так, урядовим декретом «Про заходи в справах українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ (липень 1923 р.) Наркомосу доручалося в 1923/1924 навчальному році ввести викладання української мови і українознавства в неукраїнізованих школах соцвиху як обов'язкових предметів навчання. Вводилося обов'язкове навчання української мови і спеціальні курси українознавства в усіх, без винятку, школах професійної освіти. Намічалось закінчити переведення установ соцвиху на українську мову протягом двох років, планомірно проводити таку ж лінію і в вищих школах профосвіти, щоправда конкретні терміни при цьому не визначалися.

На підставі цих рішень Наркомос розробив план українізації установ соціального виховання. Звертає на себе увагу той позитивний факт, що його конкретні заходи узгоджувалися з можливостями кадрового забезпечення: «українізувати в поточному році (1923) стільки шкіл, скільки можливо при дійсній кількості педперсоналу, який володіє українською мовою» З цією метою на місцях проводився облік педперсоналу, його відповідне перегрупування по школах. Окремим рішенням колегія Наркомосу доручила Головоцвихові розробити спеціальний план українізації шкіл і запровадити в них українознавства на Донеччині, Харківщині, Катеринославщині та Одещині, де стан справ з національною школою визнавався незадовільним.

Наслідки такого підходу, особливо на нижчих ділянках освіти, були зовні не гучними, проте ґрунтовними. На середину 1925 року 12 тисяч шкіл (понад 50%) мали українську викладову мову, планомірно вивчалися українознавчі предмети. Повільніше просувалася справа в школах профосвіти. Хоча, за офіційними відомостями, українська мова викладалася в усіх школах профосвіти, українізуватися повністю вони не поспішали. А це означало, що закінчивши українську школу соцвиху. Учень часто знову потрапляв у «російськомовне середовище» профшколи.

Проблему українізації профшколи намічалось розв'язувати в різні способи. В загальному плані перед учителями, які в них працювали, ставилося завдання перейти до викладання українською мовою, належним чином опанувавши її. Більш конкретними були рішення, згідно яких з 1925/26 навчального року на українську мову навчання переводили всі сільськогосподарські школи, планово визначена частина індустріальних шкіл, шкіл ФЗУ, художніх і деяких інших.

Динаміка процесу українізації освіти (нагадаємо, що це поняття включало в себе і вивчення предметів українознавства) була більш ніж задовільною. Популярна на той час мова цифр (конкретно маються на увазі цифрові дані, надані урядом до ЦК КП (б) У дає таку картину: на перше січня 1926 року українізація шкіл соцвиху сягала 79,4%, профшколи — 51,9%. В цілому українською мовою навчалося 76% учнів. Отже, абсолютна більшість дітей української національності навчалася в школах рідною мовою. У школах з національними мовами викладалися, згідно з урядовими постановами, викладання української мови і українознавства були обов'язковими.

Названі цифри відображають лише кількісні показники у розв'язанні проблеми, тоді як сутність її була значно глибшою. Передусім вона зводилася до якості навчання, отже — до фахового рівня учителів. Ця проблема кількісним «охопленням» не могла бути розв'язана, хоч в практичних діях така тенденція й мала місце.

Проведені в 1926 році в ряді міст (Одеса, Харків та ін.) перевірки виявили, що вчителі шкіл соцвиху незадовільно володіють українською мовою, предметно не знають українознавства. Вчителі Харкова, наприклад, заявляли керівникам профспілки працівників освіти, що вони не готові йти на перевірку з українознавства, вимагали для цього терміну не менше одного року. В Одесі і окрузі, згідно перевірки, 33% вчителів не володіли українською мовою.

Шляхи розв'язання цієї проблеми бачили різними, в тому числі і методом «авральної» підготовки і перепідготовки освітян. З цією метою по всій Україні була створена сітка шестимісячних курсів додаткової підготовки працівників соціального виховання, де вони мали пройти (в порядку учбово-трудової повинності) курс підвищення загальної та педагогічної кваліфікації, в т.ч. і «політичного виховання». План навчання на курсах складався з 4-х обов'язкових циклів, одним з яких було українознавство, виділене окремо від циклу загальноосвітніх дисциплін. Діяли також літні короткотермінові курси, на яких учителі-українознавці вдосконалювали знання з методики викладання української мови та літератури, на курсах учителів суспільствознавства і географії — з історії України, краєзнавства, економгеографії.

Порівняльний аналіз викладання предметів українознавства часів П. Скоропадського та Директорії і в радянський період приводить до висновку не на користь останнього. Відбулося помітне падіння їх питомої ваги в загальному курсі навчання. Як самостійні дисципліни викладалися лише українська мова і література. До того ж, остання не завжди. Так, згідно з навчальним планом НКО для П концентру (5—7 року навчання) трудових шкіл соцвиху на 1928 рік для міських шкіл передбачалося вивчення української мови і літератури, а для сільських — лише мова. Географія України вивчалася в загальному курсі «географія», причому йшлося про економгеографію республіки. Щодо історії України, то не тільки вона, а й взагалі дисципліна «іс-

торія» зникли зі шкільних програм. До певної міри її замінили суспільствознавством, в курсі якого і вивчалася в скороченому вигляді і історія України.

Проголошення політики українізації сприяло підвищенню уваги до українського підручника, національної літератури взагалі. Перед Держвидавом УРСР уряд поставив завдання вжити заходів щодо розширення видання підручників, словників та книжок з українознавства. Вже через півроку, не дивлячись на вкрай обмежені матеріальні засоби, масовими тиражами почали виходити українські підручники для шкіл соцвиху, в т.ч. нові підручники з історії України, географії, серія класичної української літератури, посібники для вивчення української мови, видано декілька українських словників, бібліотеки книжок з історії України. За даними на грудень 1923 року з усієї кількості підручників, що вийшли на цей час в республіці, близько 70 % були україномовними. В наступному році видання підручників російською мовою на замовлення Головоцвиху майже припинилося.

Хоча тираж українських книжок весь час зростав, і саме у сфері видавництва українізація мала найкращі показники, Всеукраїнська нарада інспекторів Наркомосу (1925 року) визнала як пріоритетне завдання видавництва нарощування номенклатури і тиражів української літератури. Відзначалося, що школа ще не повністю забезпечена українськими підручниками, а їх якість не завжди була на належному рівні.

Під кінець 1928 року потреба в українському підручнику для шкіл соцвиху наближалася до задоволення. Українізація підручників для середніх шкіл профосвіти була здійснена на 60 %. Це були нові підручники, оскільки старі вилучалися з вжитку «як ідейно ворожі». Проте, в міру того, як на цей же період стало помітним суттєве звуження в шкільних навчальних програмах дисциплін українознавчого циклу, відповідно звужувався і перелік навчальної літератури. Красномовний приклад — вивчення історії України було фактично зведено до офіційно схваленої «Короткої історії України» Д. Яворського.

Отже, на кінець 20-х років українознавство хоча і стало важливим компонентом шкільної освіти, проте це було не те місце, на яке воно мало право в силу своєї виняткової значущості. Найкращі справи були з українською мовою. Вона була обов'язковою і першочерговим предметом в загальноосвітній школі. Українською мовою навчалися в 1928 році 1,68 млн. учнів із загальної кількості 2,17 млн. Іншим українознавчим дисциплінам приділялося значно менше уваги. Особливо страждала від ідеологічних догм історія України. Політичний фактор відіграв надто велику роль у шкільному навчанні, і по мірі підпорядкування йому українознавства відбувалася його поступове згорання і занепад.

Запитання й завдання

1. Як відбувалося запровадження українознавства у школах?
2. Які особливості викладання українознавства у вищій школі?
3. Чому важливо було підготувати якісні українські підручники?
4. Як відбувалася перепідготовка українського вчителя?
5. Проаналізуйте дані, наведені в таблиці. Обґрунтуйте твердження: «В народних школах України запанувала українська мова».

Рік	Кількість шкіл	Кількість шкіл, які подали відомості	Українські школи	Українсько-російські школи
1922	20587	12109	6105 (50 %)	1966 (16 %)
1923	17110	14983	7604 (50.7 %)	2230 (14.9 %)
1924	15715	15177	10774 (68 %)	1128 (7.1 %)
1925	15555	15209	11839 (77.8 %)	667 (4.4 %)

§ 18.

НАЦІОНАЛЬНА ОСВІТА ТА ВИХОВАННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ: В ЧОМУ ПОЛЯГАЛА ОСОБЛИВІСТЬ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ?

Основні терміни та поняття: товариство «Рідна школа», «Сокіл», Педагогічний конгрес.

Після Першої світової війни в міру того, як на місці нещодавно могутніх держав-імперій поставали національні держави, у Східній Європі формувався новий політичний порядок.

Близько семи мільйонів українців, в основному колишніх підданих габсбурзької монархії, виявилися єдиною великою нацією, що тоді не завоювала незалежності. Більшість українців входила до складу Польщі, решта жили в Румунії та Чехословаччині. Ставши скрізь, і особливо в Польщі та Румунії, об'єктом дискримінаційної політики, західні українці були пройняті прагненням до самоврядування, що на їхню думку, вирішило б їхні політичні, соціально-економічні та культурні проблеми. Ці сподівання нашттовхнулися на асиміляційну політику держав, у яких вони проживали.

Шкільництво являло собою надзвичайно важливе питання в українсько-польській конфронтації. Окрім забезпечення дітей освітою, українці бажали, щоб школи підносили національну свідомість і культуру корінного населення. Зі свого боку, поляки сподівалися, що система шкільництва виховуватиме з неполяків відданих громадян Польської держави. Поляки розвивали осві-

ту на початковому рівні, особливо в таких відсталих краях, як Волинь, Полісся та Холмщина. До початку 30-х років неписьменність у населених українцями регіонах Польської держави впала до 28%. Проте водночас засновані при австрійській владі україномовні школи під приводом перетворення на двомовні систематично ліквідовувалися. З понад 2400 початкових українських шкіл, що існували у Східній Галичині в 1912

році, у 1937 році залишилося тільки 352. На Волині протягом цього часу кількість українських шкіл скоротилася з 440 до восьми. На рівні середньої школи становище українців було не кращим: у 1931 році одна польська гімназія припадала на 16 тисяч поляків, але одна українська — аж на 230 тис. українців.

Спробу задовільнити потребу українців у середніх освітніх закладах зробило товариство «Рідна школа», що до 1938 року заснувало близько 40 гімназій, ліцеїв та професійно-технічних шкіл. Велику частину витрат на ці заходи покривали внески іммігрантів зі Сполучених Штатів та Канади.

Педагогічний конгрес

Проблеми національного виховання займали центральне місце і в роботі першого українського педагогічного конгресу, організованого редакцією журналу «Рідна школа», що проходив у м. Львові 2—3 листопада 1935 року. Головним гаслом конгресу стало — оборона української молоді від денационалізації. А основним завданнями були: осмислення сучасного та майбутнього стану виховання молоді, намітити основні напрямки національного виховання. Прозвучали доповіді «Психологія характеру», «Українська психіка в її історично-культурних виявах і наша програма виховання». На засіданнях секцій розглядалися важливі аспекти національного виховання молоді, що дало змогу виявити підходи і тенденції розвитку цієї складної проблеми, виробити науково-обґрунтовані тези і резолюцію конгресу. В ній була накреслена програма розвитку теорії та практики національного виховання.

Головним засобом національного виховання, за висновком зібрання, є українознавство, культура рідного народу. Ця думка знайшла своє концентроване вираження у доповіді «Українознавство у вихованні молоді», у якій підкреслювалося, що український народ має свою рідну культуру, яка має стати основою виховання молоді. Завдання вчителів полягає в тому, щоб сформувані в учнів почуття пошани до своєї культури, яка є свідченням рівноправності українців з державними народами.

Важливе місце у виступах учасників займала думка про те, що найважливішим завданням всіх виховних інститутів є виховання доброго громадянина. «Нація потребує громадян, які створили б її основу».

Конгрес показав високий рівень розробки в українській педагогіці ідеї національної школи і розуміння її ролі в національно-культурному відродженні. Він викристалізував мету й ідеал виховання, сконцентрував практичні методи й засоби для його здійснення.

У тезах конгресу зазначено, що право на національне виховання — це самозрозуміла життєва необхідність для розвитку нації. Місцем її здійснення може бути тільки рідна виховна установа з рідним вихователем.

Метою національного виховання української молоді є «всебічна підготовка її до здійснення найвищого ідеалу нації, до чинної участі в уселюдській культурі».

Конгрес визнав єдино доцільну систему виховання, оперту на християнську віру, науку й мораль. Він відзначив такі напрямки виховання молоді: релігійно-моральне, національне, суспільне, господарське, мистецьке, духовне, гігієнічне й фізичне.

Важливим висновком конгресу стала думка про те, що основою навчально-виховного процесу в національній школі має стати українознавство. З огляду на це, конгрес ухвалив такі тези: у справі навчання української мови; у справі навчання історії й географії; у справі громадського виховання; у справі духовного, гігієнічного й фізичного виховання; у справі шкільної політики.

У тезах, зокрема, відзначалося, що «обов'язковим предметом навчання й виховання», починаючи від установ дошкільного виховання до 4-го року в початковій школі є українська мова, у вищих класах початкової школи — предмети українознавства, в середніх школах всіх типів — духовна й матеріальна культура українського народу в систематичному охопленні.

Конгрес вказав, що навчання української молоді іноземній мові може починатися не раніше, як у третьому році навчання в початковій школі, а двомовність у шкільному вихованні і навчанні конгрес визнає з наукового погляду недоречною, з педагогічного — шкідливою, а також на українських етнічних землях є засобом денационалізації українського населення. Тому прийняв вимогу скасувати двомовність в усіх школах і установах, де виховується українська молодь.

Розпочавши свою діяльність з дискусії про формування характеру, конгрес таким чином підкреслив, що головною метою українського виховання було, є і буде виховання національного характеру. Цим він підкреслював його ве-

С. Левицький

лике значення і викликав у педагогічних колах зацікавленість до проблеми виховання молоді, плекання характерів, створив передумови для поширення напрямків і шляхів формування українського характеру без огляду на швидкозмінні життєві умови.

Спираючись на досягнення національної і світової педагогічної наук, галицькі педагоги дійшли висновку, що національний характер виховання забезпечує: прилучення з дитячих років до духовної культури українського народу через мову, українознавство і культуру; цілеспрямоване формування у виховній роботі рис українського характеру, опора в педагогічній теорії та виховній практиці на народну педагогіку, виховний досвід і мудрість народу; врахування індивідуальних особливостей учнів; реалізація принципу природовідповідності.

Молодіжні організації

Смак галичан до організаційної діяльності виявився також в інших сферах. Продовжували діяти такі довоєнні організації молоді, як «Пласт», «Сокіл», «Луг». Особливо широкого розмаху набрала діяльність «Пласту» з 1921 року на всіх українських землях під Польщею, пластунські гуртки, організовані у більші об'єднання — полки, згодом курені, почали виникати майже в усіх українських середніх школах Східної Галичини й у багатьох місцевостях Волині при «Просвітах», де організаторами «Пласту» були А. Річинський, С. Семенюк. Організаційному зміцненню «Пласту» значно допомогло видання посібника «Життя в Пласті» О. Тисовського — у 1921 році і початок друкування журналу «Молоде життя». У 1924 році відбувся I Верховний Пластунський з'їзд, який крім Верховної Пластунської Ради (дорадчий орган), обрав Верховну Пластунську команду під керівництвом С. Левицького. Разом з цим збільшилося членство і розширилася організаційна структура: крім загону юнацтва (12—18 років), виникли у 1925 році — загін старших пластунів (18—25 років), у 1927-му — загін юних пластунів, а також підготовчий загін (7—12 років) у 1930-х роках. «Пласт» на західноукраїнських землях нараховував понад 6000 членів, згуртованих у 93 курені, розташованих у 10 округах (найчисленніша — Львів під керівництвом В. Врецьони). «Пласт» охоплював здебільшого середньошкільну, а також сільську та ремісничу молодь.

Важливим засобом пластунського виховання у 20-х роках були походи, а також життя та праця у таборах. Постійні літні табори в Карпатах, водні мандрівки організовували старшопластунські курені для пластунів та пластунок. Табори для «новаків» проводили курені «Орден залізної остроги», «Ластівки», «Санітарки». Водні пластунські табори й мандрівки організовував курінь «Чорноморці». Для зміцнення економічної бази «Пласту» був створений кооператив «Пласт».

Для пластунських керівників було розпочате видавництво методичних посібників і журналу «Пластовий шлях», «Пластовий Провід». У Івано-Франківську виходив у 1922—1924 роках журнал «Український пласт». Підготовка кадрів для окремих напрямків роботи з пластунами відбувалася на спеціальних курсах, у таборах тощо.

Одночасно з цим розвитком йшло змагання за поглиблення ідейного змісту «Пласту», серед членства якого дедалі більшого впливу почала набувати національна ідеологія. Вбачаючи в дитячо-молодіжному русі «Пласт» загрозу для здійснення своїх великодержавницьких планів, польський уряд заборонив їх діяльність спочатку в державних школах (1924 р.), на Волині (1928 р.) і зрештою на всіх українських землях під Польщею (1930 р.).

Після ліквідації «Пласту» його осередки й відділи продовжували існувати в підпіллі або ж під різними легальними формами. Табори відбувалися під опікою, наприклад, Українського Гігієнічного товариства (уже з 1931 року) і пізніше під назвою спеціально організованої Комісії Верховних осель і Мандрівок молоді (КВОММ). Пластуни проводили роботу в різних об'єднаннях молоді, зокрема в організації «Доріст Рідної школи» (близько 7 тис. членів, згодом ліквідованої польською владою), для якої видавався журнал «Шлях молоді» (1936—1939 рр.). Заснований ще в 1929 році пластунський кооператив «Вогні» продовжував видавничу діяльність, видаючи ідеологічно пластунський журнал цієї ж назви і журнал для молоді «На сліді». Уся ця діяльність «Пласту» була припинена з приходом радянських військ на західноукраїнські землі.

На початку 1920-х років відновило свою діяльність товариство «Сокіл» у багатьох місцевостях Галичини. Подальше їх існування було припинене польською владою в 1924 році (остання «Січ» проіснувала у с. Горбачах до 1930 р.). Їхню діяльність в плані організації фізкультурно-оздоровчої роботи потім продовжили організації товариства «Луг».

Наголошення зв'язку «Січі» з історичними традиціями (Запоріжська січ), спільні вправи і свята в народному одязі, під січовими прапорами, як зовнішньої ознаки національної окремішності від польського оточення — все це сприяло поширенню національної свідомості й політичного життя українських селянських мас у Галичині. Тому стає зрозумілим, що ці та їм подібні організації були приречені на закриття та заборону.

Подібну долю спіткало й інше товариство дітей та молоді «Сокіл». Польська влада не дозволяла поширення «Сокола» на південно-західні землі і на Лемківщину, а нові закони про товариства 1933 року загальмували розвиток «Сокола», коли у 1938 році відібрала у товариства його майдан для зборів у Львові. Це вплинуло на зменшення чисельності організації: 1923—37, 1927—493, 1929—486, 1934—370, 1936—233, 1939 — до 300 членів. У прикінцевій діяльності, крім гімнастики, більше уваги звертали на спортивну діяльність, якою керувала спортивна секція, що при ній гуртувалися і спортивні клуби Галичини, які створили у 1925 р. Український спортивний союз. Спортивна

секція організувала «Запорожські ігрища», різні окружні з'їзди, виступи, інструкторські курси.

Товариство «Сокіл» видавало журнал «Вісті з Запорожжя», «Сокільські вісті», (1928—1939 рр.), сокільські календарі та ряд книжечок (з 1935 року вони виходили в «сокільській бібліотеці»).

Отже, в зв'язку з тим, що Україна не виборола незалежної держави після Першої світової війни і національне питання залишалось нерозв'язаним, у Західній Україні продовжувалась наполеглива боротьба за виховання нового типу українця, беззастережно відданого нації та справі незалежної держави.

Виховна діяльність педагогів українських гімназій здійснювалась в тісній співпраці із батьками, церквою та громадськими, в т.ч. молодіжними, організаціями. До кінця 20-х в річних звітах насамперед йдеться про морально-релігійне виховання, яке поєднувалось з національним, громадсько-суспільним, інтелектуальним, фізичним, естетичним і товариським. Для цього проводилися як загальногімназійні, так і класні та позашкільні заходи.

Вивчення різних звітів показує, що дирекції українських гімназій намагалися в складних умовах денационалізації краю виховувати учнів в національному дусі, при цьому опираючись на тогочасні прогресивні педагогічні погляди. Про це свідчить визнання найважливішим завданням у педагогічній роботі саме національного виховання.

Важливу роль у національному і громадянсько-суспільному вихованні учнів гімназії відігравав «Научний кружок» (заснований у 1909/10 навчальному році).

Однією з найпоширеніших форм роботи гуртка були святкові академії, які проводилися на честь українських письменників, видатних державних і національних діячів. Як правило, академії мали яскраву національну спрямованість, формували в учнів національну свідомість, гордість за приналежність до українського народу, прагнення глибше пізнати його славне минуле, примножити його славу своїми діями. Так, у 1921/22 навчальному році проведено академії в пошану пам'яті Івана Франка і 35-ліття літературної діяльності Ольги Кобилянської, ювілейні ранки на честь Леоніда Глібова і з нагоди 25-літнього ювілею Богдана Лепкого.

Традиційними в гімназії були академії на вшанування генія українського народу Тараса Шевченка. Вони проводилися щорічно і часто не тільки загальногімназійні, а також і в класах.

У 30-х роках в секціях «Наукового Кружка» учні вивчали українську й світову історію, культуру, літературу, підготовлялися до вступу в університети Італії, Франції, Німеччини, готували вечори, імпрези, театральні вистави. Щотижня відбувалися лекції, репетиції в читальнях гімназії та декламації. Секції проводили святкові вечори на честь Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Олександра Олеся, М. Коцюбинського, проводили театральні вистави Тобілевича «Мартин Боруля», «Суєта», «Хазяїн», Людмили

Старицької-Черняхівської «Гетьман Дорошенко» та ін. Устрій в секціях був демократичний: учні самі обирали керівників, визначали теми виступів, вистави, артистів (виконавців) та декламаторів.

Найбільш популярними серед учнів та батьків були академії, присвячені генію українського народу Т. Шевченку. Бажаючих бути присутніми на них було так багато, що їх доводилося проводити по кілька разів (як, наприклад, академію, що проходила спільно з дівочими гімназіями «Рідної школи» і Союзом Василянок у 1939 році у залі «Сокола»). В цьому ж навчальному році проведено академії на честь Ю. Федьковича, патрона шкільної молоді св. священномученика Йосафата, з нагоди товариства «Просвіта», в пам'ять героїв Крут та інші заходи.

Запитання й завдання

1. Як розвивалася освіта на Західній Україні?
2. Які завдання ставили перед собою західноукраїнські педагоги?
3. Яку функцію виконувало товариство «Рідна школа»? Коли воно було засновано?
4. Яка мета й завдання Педагогічного конгресу?
5. Назвіть основні доповіді, що були виголошені на конгресі.
6. Які молодіжні організації були поширені в цей період? Хто їх очолював?
7. Які друковані видання молодіжних організацій ви знаєте?
8. Яким був зміст виховної роботи в українських гімназіях? Назвіть найпопулярніші форми виховної роботи у них.

Документ. Проаналізуйте та прокоментуйте програму Академії, присвячену Т. Шевченку. Про що вона свідчить?

1. Монумент національної слави:
  - а) «Заповіт» — мішаний хор;
  - б) «Привіт Кобзареві» — Баранич І. (IV клас гімназії С. С. В.);
2. «Шевченко — геній України» — промова. Цимбалістий Б. (11 ліц.);
3. Шевченко — Воробкевич. «Вогні горять» — мужський хор.;
4. Шевченко. «Гамалія» — інсценізація на 3 картини у виконанні учнів ІІ.
  5. «Християнсько — національний і лицарський елемент у творчості Шевченка» — доповідь Боринець Н. (11 ліц. Р. Ш.);
  6. Шевченко. «Іржавець» — інсценізація на одну відслону у виконанні середньошкільної молоді.
    - III.
      7. Шевченко — Смеричанський. «Тече вода в синє море» — мужський хор 16-ки;
      8. Шевченко. «Подражаніє Ісаї глава XXXУ» — декламація; Пеняк Е. (IV клас гімназії С. С. В.);
      9. Шевченко — Лисенко. «Реве та стогне» — мішаний хор.

§ 19.

ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ:
ЯКІ ДОСЯГНЕННЯ ТА ЯКІ ПРОБЛЕМИ ХАРАКТЕРИЗУВАЛИ
РОЗВИТОК НАУКИ В 20—30 рр.?

Основні терміни і поняття: Академія наук, гуманітарні науки, наукові відділення.

1920-ті роки стали періодом відродження науки й особливо українознавства, який за масштабом можна порівняти з літературним ренесансом. Як ми вже бачили, українські національні уряди, не зволікаючи, засновували наукові установи, частково з огляду на важливу роль, яку протягом ХІХ ст. відігравали у піднесенні української національної свідомості гуманітарні науки. Прагнучи продемонструвати свою прогресивність, більшовики також сприяли розвитку науки. У 1919 році вони не тільки підтримали створену в Києві урядом Скоропадського Академію наук, а й навіть оголосили її своїм дітищем. Протягом кількох наступних років Академія з її філіями (за винятком університетів) збагатилася новими дослідницькими осередками. Вчені дістали відносну свободу для проведення досліджень, публікації своїх поглядів і підтримання контактів із зарубіжними колегами, якщо їхні ідеї не являли відкритої загрози радянській владі.

З переходом у середині 1920-х років до політики українізації українські комуністи, що керували міністерством освіти, зробили спробу переконати багатьох провідних учених, які під час громадянської війни виїхали за кордон, повернутися на батьківщину. Завдяки цьому 1924 року повернувся до Києва патріарх української науки Михайло Грушевський, який став новим членом Академії та розпочав систематичне дослідження української історії. Так

С. Єфремов

само зробили й багато інших учених, які проживали за кордоном чи в Західній Україні. Тому водночас із швидким зростанням престижу Академії вона залишалася твердиною «буржуазно-націоналістичних тенденцій».

Першим президентом Академії став славетний вчений Володимир Вернадський. Однак своїм розвитком Академія значною мірою завдячувала й невтомним намаганням її віце-президента Сергія Єфремова і вченого Секретаря Агатангела Кримського. До 1924 р. в Академії налічувалося 37 нових членів і близько 400 членів-кореспондентів. Із трьох її секцій — історико-філологічної, фізико-математичної та суспільно-економічної — найдинамічнішою та найважливі-

шою була перша секція, в якій провідна роль належала М. Грушевському. Вона складалася з десятків кафедр, комісій та комітетів, що займалися систематичним вивченням багатьох аспектів української історії, літератури та мови. Ця секція видавала часопис «Україна», що був справжнім рупором українознавчих студій. До видатних членів цієї секції, крім М. Грушевського, належали історики Дмитро Багалій, Михайло Слабченко, Олександр Оглоблін, літературознавці Сергій Єфремов та Володимир Перетц, етнограф Андрій Лобода, мистецтвознавець Олексій Новицький і сходознавець Агатангел Кримський.

Сергій Олександрович Єфремов (1876—1939) — громадський, політичний, державний, науковий діяч, публіцист, літературознавець. Політичну діяльність розпочав із студентських років. Один із засновників української демократичної партії — УДП (1904). Належав до ліберального крила українського руху, стояв на національно-культурницьких позиціях, виступав за поступовість і поміркованість політичної боротьби, з 1908 р. — член керівництва ТУПу. Один з ініціаторів і безпосередніх учасників створення УЦР, заступник її голови, Генеральний секретар міжнаціональних справ у Генеральному Секретаріаті. Негативно поставився до Жовтневої революції, вбачав у ній небезпеку для українського руху, виступав за створення єдиного національного фронту. Засудив Гетьманський переворот, відмовився від співробітництва з гетьманським урядом. У часи Директорії УНР відійшов від активної політичної діяльності. 1919 р. працював в Українській академії наук. У 1922—1928рр. — віце-президент ВУАН. У 20-ті роки опублікував низку ґрунтовних наукових досліджень з історії літератури та літературознавства. Не приховував свого негативного ставлення до ідеології комуністичної партії, радянського ладу. 1929 р. заарештований, у квітні 1930 р. засуджений у справі СБУ як один з її керівників. Помер у тюрмі. Реабілітований у 1980 р.

У суспільно-економічній секції цінну працю з історії українського права написав Микола Василенко; першим дослідником економічної географії України став Костянтин Воблин. Хоча спочатку фізико-математична секція не грала такої важливої ролі, яку стала виконувати згодом, у ній також працювала низка видатних учених зі світовими іменами. Серед них — математик Дмитро Граве, фізик Микола Крилов.

1929 року радянський уряд заснував у Харкові Інститут марксизму. Його мета полягала у підготовці фахівців із філософії, політекономії та історії, що могли б викладати свій предмет із марксистської точки зору і виступати ідеологічними оборонцями режиму. Провідною постаттю в Інституті став галичанин Матвій Яворський, який намагався по-марксистському витлумачити історію України й створив школу українських істориків-марксистів.

Кримський Агатангел (1871—1942) — український історик, письменник і перекладач кримсько-татарського походження, один із організаторів Академії наук України. Народився в м. Володимирі-Волинському, навчався в колегії Павла Галагана, у Лазаревському інституті східних мов у Москві, на іс-

Агатангел Кримський

торико-філологічному факультеті Московського університету. А. Кримський брав активну участь в українському національному житті кінця ХІХ-початку. Протягом 1898—1918 рр. викладав арабську, перську, турецьку мови та історію країн мусульманського Сходу в Лазаревському інституті східних мов; після встановлення 1917 р. української державності А. Кримський вирішив повернутися на батьківщину. В 1918 р. став професором Київського університету. В червні-листопаді 1918 р. А. Кримський разом з В. Вернадським і М. Василенком був одним з організаторів Української академії наук, незмінним секретарем та головою історико-філологічного відділу. Протягом 1921—1929 рр. Кримський очолював Інститут східних мов у Києві. В травні 1928 р. після чергового переобрання А. Кримського секретарем УАН більшовицький уряд не затвердив його на цій посаді, а невдовзі були ліквідовані всі установи, які очолював учений. У 30-х роках ХХ ст. був практично усунений від науково-викладацької роботи в академічних установах України, а в 1941р. його було заарештовано співробітниками НКВС, звинувачено в антирадянській націоналістичній діяльності. А. Кримський помер у тюрмі 1942 р. А. Кримський — автор численних праць з історії та культури арабських країн, художніх переказів О. Хайяма, Сааді та інших відомих східних поетів. Ім'я А. Кримського міститься у затвердженому ХVІ Генеральною асамблеєю ЮНЕСКО переліку видатних діячів світу.

Влада докладала зусиль до того, аби поставити науку під партійний і державний контроль. У 1925 р. Академія наук УСРР стала філією АН СРСР, розпочалися переслідування і погроми серед науковців. Закривали навіть наукові установи, де, на думку керівництва, працювало багато буржуазних професорів, фабрикувалися «таємні антирадянські організації».

Як можна було сподіватися, однією з перших установ, що зазнала головного удару в цьому наступі, була Всеукраїнська Академія наук. Після процесу СВУ, під час якого називалися імена багатьох членів Академії, уряд увів цензуру на її видання, почав закривати найдіяльніші її секції й виганяти «буржуазних націоналістів». У 1931 р. розпустили історичну секцію М. Грушевського, а самого вченого під приводом того, що він причетний до ще однієї таємної організації, вислали до Росії, де він у 1934 р. помер. Набагато суворіших переслідувань зазнали багато його колег і майже всі учні.

Запитання й завдання

1. Як гуманітарні науки впливали на свідомість українців?
2. З яких секцій складалася Академія наук?
3. Кого з видатних вчених-академіків цього періоду ви знаєте?
4. Які досягнення та які проблеми характеризували розвиток науки в 20-ті роки?
5. Підготуйте доповідь про видатного вченого Д. Яворницького.

§ 20.

КУЛЬТУРА Й МИСТЕЦТВО

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ: В ЧОМУ ПОЛЯГАЛА СУТНІСТЬ КУЛЬТУРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 20—30 рр.?

Основні терміни і поняття: українізація, політичний процес, ідеологічне підґрунтя, національно-культурне відродження.

1920-ті роки були часом небаченого розквіту, відкриттів і сподівань в українській культурі. Дехто навіть називає їх періодом культурної революції або відродження. Цей багатогранний спалах творчості став можливим завдяки тому, що зайнята насамперед збереженням політичної гегемонії комуністична партія ще не підпорядкувала собі культурну діяльність. Поширення україномовної освіти створило українській культурі таке широке підґрунтя, якого вона давно не мала на Східній Україні. Вперше українська культура могла розраховувати на підтримку з боку держави, оскільки такий важливий заклад, як міністерство культури, контролювали пристрасні патріоти — Г. Гринько, О. Шумський та М. Скрипник.

Однак головним поштовхом до відродження були наслідки революції. Хоч для розвитку культури відчутною втратою стала еміграція великої частини старої інтелігенції, проте поява плеяди нових талантів з лихвою компенсувала їх відтік. Деякі з цих молодих митців були аполітичними й вірили в ідею «мистецтва задля мистецтва». Інші належали до палких революціонерів, пов'язаних із боротьбістами та українськими комуністами. Коли не збулися їхні сподівання незалежної державності, то багато хто з них став убачати в розвитку культури альтернативний засіб вираження національної самобутності свого народу.

Революція також сповнила культурну діяльність відчуттям новизни, свідомістю звільнення від старого світу та його обмежень. Поставали складні невідступні питання про те, в якому напрямі слід розвиватися українській культурі, на які взірці їй належить орієнтуватися і якою бути взагалі. Натхненні

відчуттям власної місії та зростаючою аудиторією, письменники, художники й учені з захопленням поринули у створення нового культурного всесвіту.

Після революційних подій, введенням різнобічних свобод, обіцяних революціями 1905—1917 рр. та набуттям Україною своєї державності (1917—1919) та проголошення курсу на українізацію в УРСР на повний голос мала змогу проявитися вся сила та велич творчості нації.

Вийшовши в масі своїй з нижчих верств населення (службовці, священики, робітники, селяни), нове покоління української еліти часто не мало можливості здобути систематичну освіту через війну, голод та необхідність заробляти насущний хліб. Але, працюючи «на межі», намагаючись використати всяку можливість ознайомитися із світовою культурою, розправити віками скуті крила творчості, вони просякалися найсучаснішими тенденціями і творили дійсно актуальне мистецтво.

Література

Ніде так не виявлялися ці свіжі настрої, як у літературі. Марксистські письменники пропагували думку, згідно якої для здійснення своїх завдань революція, крім суспільно-політичної царини, мала сягнути й у царину культури. Тобто «буржуазне» мистецтво минулого належало замінити новим пролетарським мистецтвом. При цьому вони додавали, «що досягти міжнародної єдності пролетарське мистецтво може йдучи національними стежками».

Спроба створити пролетарську культуру в Росії привела до виникнення літературної організації «Пролеткульт», що спиралася на дві корінні засади: по-перше, пролетарську культуру, можна створити, відкинувши традиції й зразки минулого; по-друге, у творенні цієї культури мають брати участь маси. Ототожнений із культурою російського міста, «Пролеткульт» не мав великого впливу серед українців. Однак його ідеї зробили свою справу в процесі виникнення на Україні так званих масових літературних організацій.

1922 року в Харкові під керівництвом Сергія Пилипенка з'явилася перша з масових літературних організацій — «Плуг». Заявивши, що для мас (а на Україні це насамперед означало — для селян) треба створити таку літературу, якої вони хочуть, ця організація заснувала мережу письменницьких гуртків, що незабаром охопила 200 письменників і тисячі початківців. Один із діячів організації так висловив її ставлення до мистецтва: «Завдання нашого часу в царині мистецтва полягає в тому, щоб знизити мистецтво, зняти його з п'єдесталу на землю, зробити його потрібним і зрозумілим для всіх». Через рік Василь Елан-Блакитний організував літературну групу «Гарт», що також прагнула працювати для створення пролетарської культури на Україні. Проте члени «Гарту» сторонилися ідеї «масовості», побоюючись, що вона призведе до зниження мистецьких критеріїв.

Поряд з цими марксистськими організаціями виникали також невеликі групи ідеологічно нейтральних, або «непролетарських» письменників

та художників. Серед символістів був Павло Тичина. Футуристів очолював Михайль Семенко. Максим Рильський та Микола Зеров були провідними серед неокласиків. Узагалі ці письменники погоджувалися з символістом Юрієм Меженком у тому, що «творча особистість може творити тільки піднявшись над масою, хоч і зберігаючи, попри всю свою незалежність від неї, почуття національної тотожності з нею». Оскільки марксистські та немарксистські групи й організації друкували свої журнали, в яких висловлювали власні погляди й критикували опонентів, то скрізь точилися гострі літературні дискусії.

У 1925 році була утворена елітна літературна організація «Вапліте» (Вільна академія пролетарської літератури) на чолі з Миколою Хвильовим. Стурбований тим, що просвітянський характер «Плуга» лише поглиблює український провінціалізм, М. Хвильовий та його товариші поставили перед українським письменництвом вимогу досягти літературної та художньої довершеності. Вони закликали до орієнтації на Європу й на традиційні джерела світової культури, до незалежності української культури від Москви.

З критикою «буржуазно-націоналістичної ідеології» виступило комуністичне керівництво України. Навіть Сталін указав на небезпеку поглядів Хвильового. Для боротьби з поширенням націоналістичних ідей в літературі у 1927 році було створено прорадянську організацію — спілку пролетарських письменників і посилено контроль комуністичної партії за літературною діяльністю.

У розпал цих подій з'являються літературні твори високого гатунку. В цей час розцвітають два видатних поети доби — Павло Тичина й Максим Рильський. Одразу ж після виходу в 1918 році першої збірки «Сонячні кларнети» Тичина здобув широке визнання. Продемонстровані ним у таких наступних збірках, як «Замість сонетів і октав» (1920 р.) та «Вітер з України» (1924 р.), мистецьке володіння словом, здатність відтворити ритмомелодику народної пісні, ліричні описи природи не лишали сумніву в тому, що твори Тичини є справжньою віхою в розвитку української поезії. Максим Рильський, син видатного українофіла ХІХ ст., був у порівнянні з Тичиною вражаючим контрастом. Його поезії, що публікувалися у збірках «Під осінніми зорями» 1918 р.), «Синя далечінь» (1922 р.), «Тринадцята весна» (1926 р.), були стриманими, філософськими й глибоко вкоріненими у класичні традиції Заходу. Серед багатьох інших поетів того часу на особливу увагу заслуговують Микола Зеров, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Євген Плужник, Володимир Сосюра, Тодось Осмачка.

Сергій Пилипенко

М. Хвильовий

Микола Куліш

Головними темами прозових творів були наслідки революції та громадянської війни в житті людини і суспільства.

Серед драматургів найвидатнішою постаттю був Микола Куліш. Три його найславетніші п'єси — «Народний Малахій» (1928 р.), «Мина Мазайло» (1929 р.) і «Патетична соната» (1930 р.) — викликали сенсацію своєю модерністською формою й трагікомічним трактуванням нової радянської дійсності, російського шовінізму, «малоросійської ментальності», анахронічного українського націоналізму, духовної незрілості комуністів-доктринерів. Перші дві п'єси поставив у своєму славетному театрі «Березіль» Лесь Курбас. Проте обурені партійні чиновники заборонили ставити «Патетичну сонату» в Україні, хоч її із захопленням сприйняли глядачі Ленінграда та Москви. У новій тоді галузі — кінематографі — світової слави зажив Олександр Довженко. Його фільми «Звенигора» (1927 р.), «Арсенал» (1929 р.), «Земля» (1930 р.) розповідають про вплив, що його справили на Україну революція та радянська влада.

Головними літературними об'єднаннями в той час були «Ланка» (пізніше — «МАРС»), «Плуг», неокласики «Молодняк», «Спілка письменників західної України», ЛОЧАФ (об'єднання армії та флоту). Найвпливовішим був «Гарт», який згодом був перейменований на «ВАПЛІТЕ» («Вільну Академію Пролетарської Літератури»).

Саме «ВАПЛІТЕ» в особі Миколи Хвильового розпочало славетну літературну дискусію 1925—1928 рр. і перемогло в ній, довівши наявність і необхідність національної, специфічної української літератури, орієнтованої на Європу, а не на Росію.

Основними складниками новітньої еліти та її світогляду був бунт, самостійність мислення та щира віра у власні ідеали. В більшості своїй це були інтелектуали, які робили ставку на особистість, а не на масу. За їх зовнішньою «радянськістю» ховалися глибокі пошуки й запити.

Малярство. Школа М. Бойчука

Український неовізантизм називають бойчукізмом. Його ініціатором і локомотивом був Михайло Бойчук, який народився в 1882 році в селі Романівка на Тернопільщині. Тоді ця територія належала Австро-Угорщині.

1898 року 16-літній юнак, який дуже бажав навчатися малярству, потрапив до Львова, в атмосферу національно-культурного відродження. Інтелектуальне життя в цей час визначало українознавче Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ) на чолі з істориком Михайлом Грушевським. А за художнє відродження взялося Товариство розвитку руського мистецтва на чолі з Юліаном Панькевичем.

М. Бойчук

Протягом кількох місяців Бойчук навчався в майстерні останнього. Майбутній візантиніст швидко зарекомендував себе в колі львівської інтелігенції і вже у 1899 році завдяки сприянню Панькевича на декілька місяців відправився для навчання у Відень. Того ж року НТШ, відзначивши прогрес молодого таланту, виділило йому стипендію на навчання в Краковській академії мистецтв.

За Краковом були Мюнхенські студії, пройшовши які, Бойчук поїхав у Париж. Навчаючись у кращих майстрів Європи, він досить добре сприймав закордонне навчання. З надзвичайною ретельністю і скрупульозністю вивчав кращі зразки мистецтва минулих років, знайомився з новомодними течіями. Але весь цей досвід М. Бойчук підсумував — «поїхав, але мало чому навчився». Сказано ним це було тому, що вже в той час він знав, що шукав і відкидав усе непотрібне.

Художник зібрав навколо себе франко-українсько-польську групу художників і підпорядкував їх єдиній ідеї. Їхнє товариство нагадувало середньовічний цех, де разом виготовлялося все, починаючи від фарб і щіточок, закінчуючи ескізами і картинами. Вже тоді Бойчук працював з фарбами, створеними за відновленим ним середньовічних рецептах. Ще однією схожістю зі середньовіччям стало те, що бойчукісти працювали спільно, колективно і в результаті під їх творами ніколи не вказувався автор.

На Паризькому салоні 1910 року, який і дав старт їх всесвітній популярності, Бойчук разом з Миколою Касперовичем і Софією Сегно представили 18 робіт під загальною назвою «Відродження Візантії». Маніфестація відродженого візантійського мистецтва не загубилася серед більше як 5 тисяч інших картин. Про групу писали газети та журнали.

Після Парижу Бойчук з найбільш вірними однодумцями відправився досліджувати мистецтво італійського відродження. Відвідав Венецію і Равенну. Перед Першою світовою війною повернувся на Батьківщину.

Інтенсивну роботу перервала війна. Як громадянин Австро-Угорщини, Бойчук був інтернованим Російською імперією в далеке російське місто Уральськ, а відтак — у Арзамас.

1. Милосердя
2. Жінки біля яблуні
3. Молочниця
4. Сон

Радянське мистецтво. Після революції 1917 року Бойчук повернувся в Україну, де активно включився в громадсько-культурне життя, став професором створеної за його участю Академії мистецтв в Києві. Він очолив майстерню фрески і мозаїки. Серед перших учнів професора були: **Василь Седляр, Оксана Павленко, Іван Падалка, Марія Трубецька**, що становили собою ядро нової групи неовізантиністів. Цілком оригінально поєднуючи впливи візантійського малярства та інших монументальних стилів, зокрема раннього ренесансу, із елементами українського народного орнаменту й старої мистецької традиції — мозаїки й фрески княжої доби, іконописання та портрета XVII—XVIII ст., М. Бойчук створив школу українських монументалістів (бойчукізм).

Впливи школи Бойчука позначилися незабаром не тільки в малярстві (портрет і фрески), а й у кераміці, ткацтві, килимарстві, графіці, різьбі.

Викладацька манера Бойчука була досить своєрідна: його майстерню жартома називали сектою, оскільки студенти разом із професором весь можливий час присвячували навчанню і роботі. Учні говорили, що Бойчук скупий на слова, однак дуже відповідально ставиться до аналізу і вивчення художньої спадщини.

Сам Бойчук усвідомлював новаторство і революційність своїх ідей і тому не раз говорив студентам: «Починаючи нову епоху в мистецтві, в пошуках шляхів ми не маємо зупинятися на одному, ми маємо в художній спадщині всіх віків і народів віднайти довершені твори, прочитати їх, проаналізувати їх — як музикант, який програє музичний твір минулих років».

Спільна творчість подібно до того, якою вона була в епоху середньовіччя, імпонувала Бойчуку й його соратникам.

Бойчук закликав не копіювати у своїй творчості натуру, а представляти синтезовані форми. Оминати непотрібні деталі, випадкових ракурсів. Його цікавило не теперішнє, а вічне, не поверхнєве, але глибинне.

Зображення жінки нагадувало не живу конкретну, а її певний символ. Простота, схематизація і велич — ключові слова для характеристики робіт українських монументалістів на чолі з Бойчуком.

На догоду радянській владі бойчукісти з часом відійшли від релігійної тематики і звернулися до вічних тем — материнства, мирної праці і відпочинку, людинолюбства. Саме в цих роботах дуже відчувається спільність з монументалістами, що працювали на іншому кінці планети — у Мексиці.

Досить довго бойчукістам вдавалося мирно співіснувати із соцреалістичним мистецтвом. Ще в 1923 році офіційні органи пропаганди писали про Бойчука і його послідовників як про лояльну конструктивну течію. Він навіть їздив вести курси в Інститут пролетарського художнього мистецтва в Ленінград. Більше того, в 1927 році бойчукісти в повному складі увійшли в Асоціацію революційного мистецтва в Україні. Вони багато працювали,

створюючи фрески в Київському кооперативному інституті, в санаторії під Одесою, у фойє Краснозаводського театру в Харкові.

Однак Бойчук і його однодумці, ставши частиною офіційного мистецтва, не забули про національний елемент у своїх творах, за що й поплатилися. Починаючи з 1929 року, бойчукісти піддаються нищівній критиці. Газети звинувачували художників у тому, що вони віддаляють українське мистецтво від мистецтва братніх радянських народів, перекручують дійсність. «В стилі Бойчука немає соціалістичного реалізму, передбаченого партією художникам — це означає що він йде проти партії». Бойчук навмисне прагне до монументального мистецтва, щоб донести свої «ворожі» ідеї до максимально широкого кола глядачів». Декоративність протилежна психиці пролетаріата своєю беззмістовністю. Візантизм — пропаганда релігії, яка є опіумом для народу».

Радянська влада вирішила поберегти «психіку пролетаріата» і пішла найкардинальнішим шляхом — незручних художників вирішила арештувати. Формальним приводом для цього стало те, що Бойчук був в минулому офіцером австрійської армії, а отже, нібито був керівником націонал-фашистської організації, членами якої були його соратники. До того ж, у середині 1920-х років він часто їздив за кордон, що підсилювало підозри.

Врешті-решт влада не тільки арештувала бойчукістів, але й з ними жорстоко розправилася. 13 липня 1937 року Бойчука, Падалку, Седяра, Івана Липковського й Івана Орла-Орленка розстріляли. А зразу після цього заштукатурили всі зроблені майстрами настінні розписи.

Запитання й завдання

1. Що вплинуло на розквіт національної культури в 20-х рр.?
2. Які мистецькі спільки були популярними в цей період?
3. Яка роль українського письменства в національному відродженні?
4. Підготуйте есе про видатного письменника цього періоду.
5. Розкажіть про життєвий і творчий шлях М. Бойчука.
6. У чому особливість його творчості?
7. Назвіть представників школи М. Бойчука.
8. Що таке український неовізантизм?
9. Чому радянська влада жорстоко розправилася із митцями?

§ 21.

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ: ЧОМУ ПОСТАЛО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ АВТОКЕФАЛЬНУ ПРАВОСЛАВНУ ЦЕРКВУ?

Основні терміни і поняття: митрополит, автокефалія, церковна мова.

Православна церква слугувала опорою царського режиму на Україні. Після того, як київський митрополит у 1686 році був поставлений під зверхність московського патріарха, вона перейняла московські церковні канони, стала посилювати русифікацію, проповідувати вірність царю та імперії. І хоч на кінець ХІХ ст. серед нижчого духовенства й особливо семінаристів почала поширюватися національна та соціальна свідомість, ставлення української інтелігенції до церкви залишалося в цілому неоднозначним, позаяк її вважали твердиною суспільного консерватизму та антиукраїнських настроїв.

Революція і прагнення національного самовияву, які її супроводжували, неодмінно мали відбитися й на українській церкві. На єпархіальних зібраннях, а також зборах солдатів і селян у 1917—1918 рр. висувалися пропозиції розірвати зв'язки з Москвою й утвердити церкву на Україні як незалежну (автокефальну) установу. Ця ідея знайшла прибічників серед нижчого духовенства й особливо міської інтелігенції. Тому в 1918 р. з цією метою було створено Всеукраїнську Церковну Раду. Проте Центральна Рада з її лівими нахилами не виявила до цієї справи великого інтересу. Ідею про розрив церковних зв'язків з Москвою одностайно підтримував не хто інший, як консервативний уряд гетьмана Скоропадського й особливо його міністри у справах релігії Василь Зінківський та Олександр Лотоцький. Після падіння Скоропадського на бік церковної самостійності стала також Директорія. Але оскільки обидва уряди трималися недовго, їхня підтримка не дала конкретних результатів.

Кампанія за самостійну українську православну церкву досягла апогею за радянської влади. 21 жовтня 1921 року під час собору, на який зібралось 500 делегатів (в тому числі 64 священники), Рада зробила одного із своїх членів, священника Василя Липківського, митрополитом, який тут же висвятив архієпископа й чотирьох єпископів. Вони, своєю чергою рукопоклали кількасот священників та дяків. Далі Рада підтвердила свою попередню ухвалу створити Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ).

Нова церква швидко зростала. У 1924 році вона вже мала 30 єпископів, близько 1 500 священників, понад 1 100 парафій. На відміну від традиційного православ'я, що пишалось своєю консервативністю, українська церква впровадила численні нововведення, як, зокрема, користування у церковних відправах українською мовою, замість церковнослов'янської. Вона осучас-

нила зовнішній вигляд своїх священників, заборонивши традиційні ризи, довге волосся та бороди. Радикальним відступом від давньої практики стало те, що в УПАЦ священникам дозволялося одружуватися. Згідно з духом часу українська церква зайняла демократичні позиції в питанні самоврядування. Вона відкинула авторитаризм патріаршої системи, надавши найвищу владу в церкві виборній раді єпископів, священників і мирян. Вона також поширила принцип виборності на призначення єпископів і парафіяльних священників. У підґрунті цих реформ лежало прагнення нової церкви наблизитися до віруючих, залучивши їх до своєї діяльності, що значною мірою пояснює перші успіхи УАПЦ.

Нова церква мала й ряд недоліків. Радикальне порушення канонічної практики, невизнання її іншими патріархами поза межами СРСР створили УАПЦ репутицію, що відштовхувала від неї багатьох її послідовників. Крім того, запроваджені УАПЦ виборні демократичні засади призводили до численних сутичок між духовенством і мирянами. Щойно заснована церква майже не мала економічної бази. Ще серйозніше стояла проблема нестачі священнослужителів. Поспішне й часто випадкове висвячення єпископів і священників вело до того, що відповідальні посади інколи займали недостатньо підготовлені особи, які зрештою виявлялися ще й податливими на тиск з боку уряду. Тому зростання УАПЦ дещо уповільнилося. Проте, залишаючись серйозною перешкодою впливам Російської православної церкви (яку підтримували духовенство й особливо ченці, російська меншість та консервативні елементи українського населення), вона зберігала за собою прихильність величезної більшості православних на Україні.

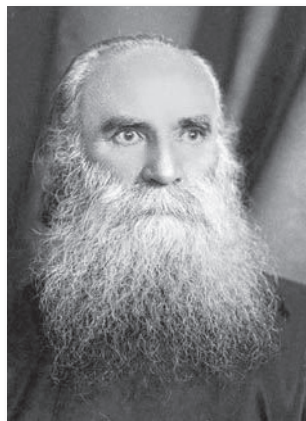
Хоч УАПЦ дали проіснувати кілька років, було очевидним, що її, як і взагалі релігію в СРСР, чекало похмуре майбутнє.

Найбільших успіхів УАПЦ домоглася на початку 20-х рр. До середини десятиріччя на Україні існувало 1 250—1 300 автокефальних парафій. Районами найбільшого впливу церкви були Київщина, Поділля, Полтавщина та Волинь. Загальна чисельність віруючих цієї конфесії наближалася до 3 млн. Більшість віруючих приводило в лоно УАПЦ бажання «слухати службу Божу та молитися рідною мовою». Деяким віруючим також імпонувало те, що УАПЦ першою серед інших конфесій у радянській Україні визнала офіційне законодавство про культу, регулярно робила публічні заяви про лояльність до влади. На завоювання громадського визнання була спрямована автокефалістська пропаганда радянських свят. Не залишилися без уваги традиційні сфери докладання сил — культурно-освітня робота, благодійництво.

Але в середині 20-х рр. приріст кількості прихильників УАПЦ та її ваги почали зменшуватися. Це було пов'язано з масовою атеїстичною пропагандою, ідеологічним тиском з боку влади. Водночас панівні кола побоювалися, що УАПЦ зможе стати чинником загальнонаціональної консолідації на антибільшовицьких засадах. Лідери УАПЦ були оголошені «петлюрівцями в ря-

сах». Прокотилася хвиля арештів ієрархів цієї церкви, серед яких був і митрополит В. Липківський. Ці події стали початком кінця автокефальної церкви в УРСР.

Василь Липківський (1864—1938?) — визначний церковний діяч, митрополит УАПЦ. Народився на Київщині, походив з родини священників, закінчив Київську Духовну Академію; з 1891 р. — священник, 1903—1905 рр. — законовчитель київської ценковно-вчительської школи, з 1905 року — настоятель Соломенської парафії у Києві; з 1921 р. — митрополит УАПЦ київський і всієї України. Митрополит з перших кроків свого священства працював для відродження української церкви і вже у 1905 році очолив з'їзд духовенства й вірних, за що зазнав переслідувань та втратив посаду законовчителя. 1917 року очолив з'їзд духовенства й вірних, на якому ухвалено автокефалію Української Православної; далі організував Всеукраїнську Православну Церковну Раду і 1919 року відправив у Миколаївському соборі в Києві першу службу українською мовою, за що панівна тоді російська ієрархія наклала на нього церковні покарання (позбавлення сану), чого не визнавала українська національна церква. Обраний митрополитом УАПЦ у 1921 р., Липківський організував і поширив її. Виняткова популярність Липківського призвела до переслідувань його з боку радянської влади, яка після кількох арештів, добилася його усунення (1927р.), і заарештувавши В. Липківського у 1938 р. знову, за невідомих обставин, часу і місця його не стало. В. Липківський — визначний проповідник, перекладач богослужбових текстів на українську мову. Більшість його творчого доробку загинула під час переслідувань, проте збереглися: «Православна Христова Церква Українського народу» (вид. 1951 р.), «Відродження церкви в Україні (1917—1930 рр.)» (вид. 1959 р.) та «Відродження Української церкви» (вид. 1961 р.).

Василь Липківський

Запитання й завдання

1. Які особливості церковного життя 20—30 рр. в Україні?
2. В чому полягало основне завдання автокефальної української церкви?
3. Чому більшовики підтримали УАПЦ?
4. Підготуйте есе на тему «життєвий шлях» В. Липківського.
5. Яку політику проводила радянська влада щодо релігії та церкви в 30-х роках?

§ 22.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ТА ЇХ РОЗВИТОК

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ:
ЯКОЮ БУЛА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА УРСР?

Основні терміни і поняття: нацменшина, етнополітика, етнорозвиток, етнокультура.

У 1920-ті роки в Україні було створено першу в практиці національно-державного будівництва правову базу для розв'язання проблем соціально-економічного та культурного розвитку національних меншин. Один із перших актів став декрет України «Про заходи забезпечення рівності мов усіх національностей і створення розвитку української мови» від 1 серпня 1923 р., який підтверджував рівність мов усіх національностей, що населяли Україну.

Першочергова увага зверталася на розширення мережі національних шкіл, організацію навчання дітей рідною мовою. Уже в 1929—1930 навчальному році в республіці діяло 1 539 шкіл з російською мовою навчання, 786 — єврейською, 628 — німецькою, 381 — польською, 121 — молдавською, 73 — болгарською, 16 — грецькою, 15 — чеською, 10 — узбецькою, 8 — татарською, 2 — асирійською. Підготовку вчителів та інших спеціалістів здійснювали кілька національних інститутів і 9 національних секторів інститутів народної освіти, а також 8 педагогічних, 19 індустріальних, 18 сільськогосподарських технікумів та 14 національних відділень інших технікумів. Культурно-освітню роботу проводили понад 600 національних бібліотек, майже 100 клубів, понад 350 сільських будинків культури та 300 хат-читалень. Функціонувало 7 єврейських, польський та грецький театри. Мовами національних меншин у республіці виходило близько 500 газет і понад 100 журналів. На випуску літератури спеціалізувалось окреме державне видавництво — Держнацменвидав. У системі Академії наук діяли Інститут єврейської культури та Інститут польської культури.

Протягом 20-х років поряд з українізацією відбувався і процес розвитку шкільництва мовами національних меншин. При Наркомосі УРСР було утворено Раду національних меншин, на яку безпосередньо покладалося завдання керувати цією ділянкою роботи. Звичайно, і ця діяльність підпорядковувалася головній меті — комуністичному перетворенню суспільства. Підкреслювалося, що культурне будівництво рідною мовою по лінії національних меншин є в радянських республіках органічною частиною усього соціалістичного, культурного будівництва. Тому всіляко пропагувався інтернаціоналізм, ідея спільності усіх «радянських націй», особливо представників трудящих верств. Усі культурницькі заходи мали спрямовуватися на втлумачення у свідомість людей думки про спільне завдання усіх народів — побудову комунізму.

У 1927—1928 навчальному році тільки на Миколаївщині працювало 38 російських, 23 німецьких, 9 єврейських, 4 польських, 3 болгарських трудові школи.

Зростання мережі національних шкіл стримувалося недостатньою кількістю вчителів, браком навчальної та художньої літератури рідною мовою. Ці та інші проблеми розв'язувалися на державному рівні. У 1931 році підготовку вчителів для національних шкіл здійснювали Київський польський Інститут соціального виховання, Одеський німецький інститут народної освіти з відділами німецької та єврейської мов; крім того, працювало 10 педагогічних технікумів: три російською, по одному — польською, болгарською, німецькою, грецькою, чеською.

Чимраз більше суспільно-політичної, технічної, художньої літератури видавалося мовами національних меншин. 1925 року в Харкові було відкрито перший з національних в Україні державний єврейський театр. Пізніше з'явилися ще 7 єврейських і 1 болгарський театри, налагоджено радіомовлення єврейською мовою — в Києві, Харкові, Одесі, німецькою та болгарською — в Одесі, польською, болгарською, німецькою і латиською — у Дніпропетровську.

Важливі заходи щодо розвитку культури національних меншин передбачалися в ряді постанов уряду України. Постанова Раднаркому України від 23 грудня 1926 року «Про задоволення культурних потреб національностей» стимулювала національно-культурне будівництво в республіці. Внаслідок прийнятих заходів уже в 1931 році в Україні функціонували 8 єврейських, 1 болгарський, 1 грецький клуби, 79 польських бібліотек, 12 клубів, 71 хата-читальня. Більш як 100 томів налічувала Центральна польська бібліотека в Києві. Помітну роль в культурному житті польського населення відігравав польський драматичний театр у Києві, а також державний ансамбль польської народної пісні і танцю. Почала створюватися мережа музеїв національних культур. У 1924 році єврейською секцією одеського губкому було ухвалене рішення про створення музею знаменитого єврейського письменника Ш. Я. Абрамовича. Учні єврейських шкіл області залучалися до збору матеріалів про побут, культуру єврейського населення на Півдні України.

Українізація створювала сприятливі умови для національного відродження не тільки українців, а й інших народів України. Успіх українізації визначався багатьма факторами, зокрема тим, що здійснювалася вона відповідно до законодавчих актів, була добре забезпечена науково, організаційно, методично. Така політика сприяла зростанню національної свідомості громадян, гармонізації міжнаціональних відносин.

У 30-х роках відбулося повернення до деяких традиційних аспектів російської політики, зокрема суворого централізму та одноосібної влади. Ще раз, як за правління царів, Україна фактично стає чимось подібним до частини більшого цілого.

До кінця 30-х років те обмежене самоврядування, яке мали українці та інші неросійські народи, було майже знищене. Тепер контроль за всіма сторонами життя був цілком зосереджений у Москві. Культурні заклади закривалися або вихолощувалися. Було скасовано відмінні риси республіканської системи освіти, а замість впроваджених Скрипником шкільних підручників вводилися загальносоюзні. Стандартизація й централізація зайшли так далеко, що Сталін та його оточення обговорювали питання про те, щоб взагалі скасувати республіканські структури Радянського Союзу.

Запитання й завдання

1. Яка політика щодо національних меншин проводилася у зазначений період?
2. Яким був культурний розвиток національних меншин?
3. З яким причин була згорнута політика сприяння нацменшинам в Україні?
4. Охарактеризуйте особливості національної політики радянської влади в 30-х роках.

20-ті роки, особливо їх друга половина, характеризувалася зростанням мережі національних шкіл, що видно з нижченаведеної таблиці.

Національність	1925	1926 н.р.	1926	1927 н.р.
	Шкіл	Учнів	Шкіл	Учнів
Росіяни	1214	235 188	1 297	234 703
Євреї	295	46 309	392	61 222
Поляки	192	13 050	279	18 673
Німці	345	22 050	497	30 085
Болгари	33	3 524	44	5 624
Греки	1	144	5	1 432

Схарактеризуйте дані таблиці в контексті завдань і напрямів українізації.

§ 23.

КІНЕЦЬ УКРАЇНІЗАЦІЇ. «РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ»

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ: ЯКІ ПРИЧИНИ ЗУМОВИЛИ КІНЕЦЬ УКРАЇНІЗАЦІЇ?

Основні терміни і поняття: розстріляне відродження, русифікація, нова соціалістична культура.

Згортання політики українізації

З кінця 20-х — початку 30-х років у національній політиці відбуваються кардинальні зміни, пов'язані з остаточним оформленням в СРСР командно-адміністративної системи. Фактично почала здійснюватися сталінська національна політика, яка, ґрунтуючись на соціально-політичних засадах «казарменного соціалізму», призвела до відновлення імперського великодержавництва у сфері міжнаціональних відносин, завуальованого ідеологічною доктриною «дружби народів».

Новий курс у національній політиці на Україні полягав, з одного боку, в згортанні політики українізації, а з другого — у докорінній зміні роботи з нацменшинами. Під тиском Москви в УСРР партійні органи ухвалили ряд рішень, на підставі яких здійснювалася спочатку «чистка», а відтак ліквідація навчальних закладів, у яких викладання велося мовами національних меншин (як осередків «буржуазно-націоналістичного впливу»). Так, у квітні 1938 р. була прийнята постанова ЦК КП (б) У про реорганізацію національних шкіл в Україні. В ній, зокрема, зазначалося: «перевіркою встановлено, що вороги народу — троцькісти, бухарінці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, насаджували особі національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх в очаги буржуазно-націоналістичного. антирадянського впливу на дітей».

Політбюро ЦК КП (б) У, виходячи з рішень ЦКВКП (б), «визнало недоцільним і шкідливим далі існування особих національних відділів та класів при звичайних радянських школах» і постановило: реорганізувати національні німецькі, польські, чеські, шведські та інші школи і технікуми в радянські школи звичайного типу, а також ліквідувати національні відділи, відділення і класи при звичайних класах, технікумах. Цією постановою перших секретарів обкомів КП (б) У і Наркомосвіти УРСР зобов'язували подати на затвердження ЦК КП (б) У план реорганізації кожної національної школи, технікуму, педшколи, відділень і класів при них. Контроль і керівництво цією роботою покладалися на секретарів обкомів КП (б) У. Було також ухвалено рішення про закриття й реорганізацію національних культурно-освітніх закладів, редакцій газет та журналів.

У контексті командно-адміністративної політики проводилася реорганізація і ліквідація національних адміністративно-територіальних одиниць, що нібито не виправдали себе. У зв'язку з цим партійними й адміністративними органами було прийнято низку постанов (постанови Політбюро ЦК КП (б) У «Про Мархлевський та Пулинський райони від 17 серпня 1935 р.», «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради» від 16 лютого 1938 р., «Про ліквідацію та перетворення штучно утворених національних районів та сільрад в звичайні райони та сільради» від 16 лютого 1938 р., «Про ліквідацію та перетворення штучно утворених національних районів та сільрад» від 7 квітня 1938 р. тощо).

Таким чином, наприкінці 30-х років з ліквідацією національних районів та сільрад було припинено функціонування системи національного районування в Україні.

1932—1933 року, разом із голодомором, етноцидом українського народу, розпочались і репресії проти української духовної еліти. Почались масові арешти. Так, у 1934 році, репресій зазнали 97 із 193 членів Спілки письменників України. Були заарештовані і згодом розстріляні Г. Косинка, Д. Фельковський, К. Буревій, М. Зеров, Л. Гомін.

Серйозні втрати були й серед майстрів пензля та різця. Арешту за професійні погляди зазнали майстри світового рівня **Михайло Бойчук** разом з його талановитими учнями **Іваном Падалкою** та **Василем Седляром**, яких розстріляли 13 липня 1937 в Києві. Саме про цих людей прийнято говорити, що вони символізують «розстріляне відродження».

Перед кожним стояв вибір, який кожен робив самотійно: самогубство (Хвильовий), репресії і концтабори (Б. Антоненко-Давидович, Остап Вишня), замовчування (І. Багряний, В. Домонтович), еміграція (В. Винниченко, Є. Маланюк) або писання програмових творів на уславлення партії (П. Тичина, М. Бажан).

Кульмінацією дій радянського репресивного режиму стало 3 листопада 1937 року. Тоді, «на честь 20-ї річниці Великого Жовтня» у Соловецькому таборі особливого призначення за вироком Трійки розстріляний Лесь Курбас. У списку «українських буржуазних націоналістів», розстріляних 3 листопада також були Микола Куліш, Матвій Яворський, Володимир Чеховський, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Козоріс, Олекса Слісаренко, Михайло Яловий та інші.

Загалом, в один день за рішенням несудових органів, було страчено понад 100 осіб представників української інтелігенції — цвіту української нації. Протягом 1932—1939 рр. більшість українських митців того часу була репресована і розстріляна. Деякі з письменників, яким пощастило вижити (П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, П. Панч, Ю. Яновський), змушені були пристосовуватися до нових умов, ставати на шлях конформізму. Цьому

процесові активно сприяли різні творчі спілки (письменників, композиторів, художників), «реорганізовані» НКВД у середині 30-х років. Усе це негативно позначилось на культурі, літературі та мистецтві, руйнувало творчий потенціал народу, збіднювало його духовне життя. Коли 1947 року Іван Багряний видав за кордоном свою поетичну збірку «Золотий бумеранг», другою назвою її було «Рештки загубленого, репресованого та знищеного». Адже всі твори здавалися до спецсховів, заборонялися, замовчувалися, багато з них були назавжди втрачені. Лише деякі, що їм пощастило зберегтись у самвидаві та рукописних копіях, виходили за кордоном.

Розстріляне відродження — це трагедія покоління 20-х — початку 30-х років, яке створило високохудожні твори у галузі літератури, живопису, музики, театру і яке було знищене тоталітарним більшовицьким режимом.

Комуністичний терор 30-х років, що прийшов на зміну українському відродженню 20-х років, зупинив на злеті, перервав, відсунув у часі на десятиліття розвиток української культури, літератури, розвиток української нації як цілісного організму. Значна частина української інтелігенції, молодих талановитих письменників, поетів, діячів культури, науки та мистецтва загинула в сталінських тюрмах і канцтаборах.

З централізацією прийшла й русифікація. Спочатку, в 1933 році, вона проводилась у формі напливу до України тисяч російських функціонерів для підсилення колективізації. Під кінець десятиліття після чистки націонал-комуністів більшість членів найвищого керівництва партії та держави в Україні, включаючи Микиту Хрушова, були росіянами. Деякі вчені охарактеризували ці зміни в політичній верхівці України як «повернення росіян».

Водночас звеличувалися всі аспекти російської культури й підкреслювалася провідна роль Росії в СРСР. Причому все це робилося під виглядом розвитку інтернаціоналізму, пролетарської солідарності та «дружби народів».

В результаті наприкінці 1930-х років в українських школах стало обов'язковим вивчення російської мови; було змінено українську абетку, граматику і словник у напрямі наближення їх до російської і взагалі вживання російської мови в Україні значно розширилося.

Репресивна політика щодо нацменшин кінця 30-х рр.

Партійно-державне керівництво республіки, виконуючи настанови Москви, нав'язувало широким народним масам думку про те, що представники німців, поляків, шведів, інших національностей — потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідницьку діяльність яких слід викорінювати будь-яким чином. Наслідком такої політики стали репресії щодо іноетнічного населення: звільнення з роботи людей у зв'язку з їхньою національною приналежністю, депортації з місць компактного проживання представників національних меншин, фабрикація шпигунських, диверсійних, повстанських

організацій, які склалися з українських, німецьких, польських, грецьких та інших «націоналістів».

Так, у листопаді 1936 р. Політбюро ЦК КП (б) У прийняло полстанову «Про переселення польських та інших господарств з прикордонної смуги, в якій ставилося завдання переселити навесні 1939 р. 6—7 тис. таких господарств «головним чином за кордони України». Місцями депортації представників етнічних груп України (німців, поляків тощо) були «спецпоселення» в Казахстані, Росії, інших регіонах СРСР.

У 1933—1934 рр. репресивними органами в Україні були «викриті» контрреволюційні організації «Союз визволення України», «Польська організація військова», «Національний Союз німців на Україні».

Загалом на стані національної сфери цього періоду позначилася передусім політика офіційної влади, яка здійснювалася в атмосфері підозрливості та упередженості до всіх, хто належав у минулому до так званих «дрібно-буржуазних», «націоналістичних», «небільшовицьких партій». Намагання відшукати «націоналістів», «фашистів» у середовищі національних меншин, як і масові репресивні акції стосовно «ворогів народу» у суспільстві, були спричинені адміністративно-примусовими методами проведення внутрішньої політики. Репресії щодо «націоналістів», серед населення, у тому числі представників національних меншин, пов'язувалися з «міжнародним фактором». Посилення антинімецької та антипольської пропагандистських кампаній у зв'язку з погіршенням відносин з цими країнами викликало особливу упередженість владних структур стосовно німецької та польської меншин.

Аналізуючи загальну суспільно-культурну ситуацію 30-х років в Україні, можна умовно виділити такі етапи її розвитку:

1. 1930—1932 рр. Маховик штучно загостреної «класової боротьби» вже розкручується, але в національно-культурному житті зберігається позитивна інерція 20-х рр. Поки ще триває робота на ниві українізації преси, школи, культурно-пропагандистської діяльності, діловодства. Зберігаються залишки лібералізму в культурній політиці. Все це існує переважно завдяки принциповій позиції Миколи Скрипника — теоретика національного питання, відомого діяча нової України.

2. 1933—1935 рр. Постанови ЦК ВКП (б) піддають нещадній критиці «помилки КП (б) У у запровадженні колективізації та національному питанні. Для «зміцнення» керівництва в Україну направлені П. Постишев та його помічники. Розпочинається масовий терор і спровокований голодомор. Усунений зі своєї посади М. Скрипник кінчає життя самогубством. З арештом у травні 1933 р. письменника М. Ялового почалися репресії проти діячів культури м. Харкова. Глибоко вражений арештом товариша, зацькований політичними звинуваченнями, застрілився М. Хвильовий. Заарештовані та відправлені у табори О. Вишня, Л. Курбас, якого звинувачують у націоналізмі, виганяють з театру, ув'язнюють, згодом він гине в таборі. Жертвами репре-

сій стали художник М. Бойчук та його послідовники, драматург М. Куліш, письменники — члени Всеукраїнської асоціації пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), майстри революційного слова «МАРС», неокласики, футуристи та ін. Відразу після вбивства С. Кірова у грудні 1934 р. заарештовані й розстріляні Г. Косинка, Д. Фальківський та ін. Тільки письменників за цей час репресовано близько 500. Саме про цих людей можна сказати, що вони уособлюють «розстріляне відродження» української культури. Підпали під розгром ВУАН і Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів, ліквідовано значну кількість НДІ, насамперед, гуманітарного профілю, «проріджено» кадри національного учительства й кооперативного руху.

3. 1936—1938 рр. У 1936 р. хвиля репресій спадає, стабілізується економічне стаановище. Та вже в 1937—1938 рр. репресовані майже всі керівні партійні, державні, військові та ін. Кадри на всіх рівнях — зокрема ті, руками яких здійснювався терор 1933—1935 рр. Новий шквал репресій забирає багатьох ще вцілілих діячів культури. Тільки наприкінці 1938 р. масовий терор припиняється, зусилля концентруються на вирішенні практичних завдань, бо виникли великі складнощі, викликані кадровими спустошенням і погіршенням міжнародної ситуації.

З централізацією прийшла й русифікація. Спочатку, в 1933 році вона проводилась у формі напливу до України тисяч російських функціонерів для підсилення колективізації. За кадровими змінами стояв рішучий поворот у національній політиці Москви, що стався в 1933 році, коли основною загрозою для єдності Радянського Союзу Сталін оголосив місцевий націоналізм. Це означало кінець українізації й початок систематичних утисків української культури. Скоротилася кількість українських шкіл, помітно зменшилася частка українських учителів і дослідників, із бібліотек було вилучено видатні твори української науки та літератури, заборонено сотні українських п'єс і закрито десятки українських театрів, а музейним працівникам наказали припинити «ідеалізацію історії козаччини». Власті при кожній нагоді знущалися з «національної теорії про самобутність України».

Водночас звеличувалися всі аспекти російської культури й підкреслювалася провідна роль Росії в СРСР. Причому все це робилося під виглядом розвитку інтернаціоналізму, пролетарської солідарності та «дружби народів». У 1936 році Сталін проголошував: «Докорінно змінилося обличчя народів СРСР, у них зникло почуття взаємної недовіри, натомість розвинулося почуття взаємної дружби і налагодилося, таким чином, справжнє братерське співробітництво народів у системі єдиної союзної держави.»

Не викликав подиву й висновок, що до нього прийшли радянські ідеологи, за яким російська мова й культура найкраще відповідають завданням розвитку інтернаціональної дружби, співпраці та прогресу. Ось типова заява одного з них: «Російську мову вивчають трудящі всього світу. Маркс свого часу віддав належне могутній російській мові, вивчаючи її та використовуючи російські

першоджерела... В нашій ситуації російська мова є мовою міжнародного спілкування народів СРСР. Знання російської мови дозволяє народам СРСР оволодівати найвищими культурними цінностями». Маючи таке ідеологічне спрямування. ЦК ВКП (б) в 1938 році прийняв постанову про вивчення російської мови в школах національних республік і областей. По-перше, — було записано в цьому документі, — в умовах багатонаціональної держави, якою був СРСР, знання російської мови, повинно бути могутнім засобом зв'язку і спілкування між народами СРСР, що сприятиме їх подальшому господарському й культурному зростанню. По-друге, оволодіння російською мовою сприяє національному удосконаленню національних кадрів в галузі наукових і технічних знань. По-третє, знання російської мови забезпечує необхідні умови для подальшого проходження всіма громадянами СРСР військової служби в рядах робітничоселянської Червоної Армії та Військово-Морського Флоту».

В результаті такої політики наприкінці 30-х років в українських школах стало обов'язковим вивчення російської мови, було змінено українську абетку, граматику й словник у напрямі наближення їх до російської, і взагалі вживання російської мови на Україні значно розширилося.

Розглядаючи вплив політики українізації на розвиток культури, на стан інтелігенції, її свідомість, самосвідомість та соціально-психологічні настрої, можна звернути увагу на такі моменти: по-перше, офіційна українізація відбувалася паралельно з процесом національно-культурного відродження, розпочатого національною інтелігенцією. Вона створила сприятливі умови для цього національно-культурного відродження. В практичних діях партійних органів щодо українізації спостерігалися два паралельних напрями: один — офіційна українізація в суворо окреслених рамках; другий — придушення або обмеження невідконтрольованих прагнень національної інтелігенції до вільного національно-культурного самовизначення (цей напрям був пов'язаний з поширенням «класового підходу» до культури). По-друге, українізація, перекинувшись на освіту, науку і культуру, викликала серйозний підйом національної самосвідомості української інтелігенції, який згодом у тоталітарній державі довелося гасити жорстокими репресіями. По-третє, саме завдяки українізації в освіті вдалося закласти основу для змін у складі інтелігенції на користь корінної національності. Незважаючи на репресії 30-рр., знищення старої інтелігенції, її відтворення по всіх каналах відбувалося з перевагою саме українців. Нарешті, збігаючись у часі і просторі з процесами національного самовідродження, українізація багато в чому сприяла формуванню самобутньої літературно-художньої культури нової генерації, яка на повний голос заявила про себе у 20-ті рр. і майже цілком була знищена в 30-ті. Ю. Лавриченко влучно назвав її «розстріляним відродженням». Українізація і супутні їй явища залишили помітний слід в історії України.

Запитання й завдання

1. Які причини зумовили кінець українізації?
2. Кому належить термін «розстріляне відродження»?
3. Яка доля української інтелігенції?
4. Які результати українізації?
5. Як проводилася русифікаторська політика в 30-х рр.?
6. В чому сутність нової культурної політики?
7. Проаналізуйте документ. Які тенденції в національній освіті він засвідчує?

Документ.

«З 1 вересня 1938 р. ввести викладання російської мови як предмет вивчення по всіх неросійських школах України.

Вивчення російської мови почати по всіх початкових школах.

Видати буквар, книжки для читання, підручники з граматики.

Видати необхідну методичну літературу, наочні приладдя, серію дитячої художньої літератури для читання.

(Постанова Раднаркому УРСР і ЦККП (б) У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» 20 квітня 1938 р.)

§ 24.

ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЕМІГРАЦІЇ

КЛЮЧОВЕ ЗАПИТАННЯ:

ЯКІ ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ЕМІГРАЦІЇ?

Основні терміни: культурна еміграція, вільний університет.

Невід'ємну складову частину процесу національно-культурного відродження становить творчість представників української еміграції. Високохудожню спадщину залишив відомий поет, есеїст, критик і публіцист **Є. Маланюк (1897—1968)**, чий художньо-естетичні принципи формувалися в період втрати Української державності, поразку УНР він сприйняв як «національну трагедію». Аналізуючи причини цих подій, митець звертався до визначення ролі національно свідомої особистості в українській історії; його поезія сповнена історико-філософських роздумів про долю народу, призначення людини в добу політичних і соціальних потрясінь. У вірші «Доба» (1940 р.) поет наголошує, що запорукою відродження України є активність, воля і наполегливість народу, вміння не лише досягти, а й зберегти свободу. Певний час Є. Маланюк перебував під впливом ідеології імморалізму, поглядав Д. Донцова стосовно виховання української нації

Є. Маланюк

І. Багрянний

в душі культу сильної ніцшеанської людини. Однак творчість митця не вкладається в жодні штучні ідеологічні межі. Є. Маланюк — самобутній національний поет і стиліст. Він органічно синтезував необарокові та неоромантичні форми в єдності неокласичної поетики. За змістом його творчість споріднена з гуманістичними ідеями І. Франка та М. Хвильового. Окреме місце в поезії Є. Маланюка належить оригінальній концепції «Україна-Скитія, степова Гелада». Є. Маланюк — автор оригінальних есе, присвячених філософії української культури. Між українською та світовою культурою будував мости **С. Гординський (1906—1993 рр.)**. З 1944 р.— за кордоном. Поет, перекладач, художник, мистецтвознавець, людина енциклопедичних знань, С. Гординський здобув

у Львівському університеті освіту, навчався в Академії мистецтв у Берліні та Академії Жульєна в Парижі, зокрема у Ф. Леже. Великий знавець української поетики і мови, він написав низку поетичних збірок, здійснив один з найкращих переспівів «Слова о полку Ігоревім». С. Гординський перекладав вірші Горация, Овідія, В. Гюго. Ш. Бодлера, Г. Апполінера. Е. Верхарна. Дж. Байрона, Е. По, Й. В. Гете, Ф. Шіллера та ін. Його перу належать цікаві наукові розвідки «Франсуа Війон. Життя і твори» (1971 р.), статті про Т. Шевченка як художника, про український іконопис тощо. С. Гординський відомий і як талановитий живописець (був учнем С. Новаківського), графік, організатор мистецького життя і мистецьких виставок.

Серед письменників, які викривали тоталітарну систему нищення особи, привертає увагу творчість **І. Багрянного (1907—1963 рр.)**. Він навчався у Київському художньому інституті, належав до літературного об'єднання «Марс». Був репресований 1932 року, а в 1945 р. емігрував за кордон. Його романи «Звіролови» (1944 р.; перевиданий 1947 р. під назвою «Тигролови») і «Сад Гетсиманський» (1950 р.) розкрили перед світом національну трагедію поневоленого в центрі Європи народу. Твори написані на документальному матеріалі й особистих переживаннях автора, для них характерний глибокий філософсько-художній аналіз світоглядних і моральних засад антилюдяної державної політики. Роман «Сад Гетсиманський» в образній довершеності та людяності співзвучний з кращими творами світової літератури, передусім Е. Ремарка, Б. Брехта, Т. Драйзера. Попри деяку публіцистичність, «Сад Гетсиманський» належить до визначних творів ХХ ст., стоїть в одному ряді з такими відомими творами ХХ ст., як романи Л. Кестлера «Сліпуча п'ятьма» (1940 р.) і Дж. Орвелла «1984» (1948 р.). Світового визнання набула творчість скульптура **О. Архипенка (1887—1964)**, який 1908 року емігрував до Франції. З його ім'ям пов'язаний розвиток скульптурної пластики ХХ

ст. («Ступаюча жінка», 1912 р.; «Постать», 1920 р.). З-поміж відомих українських скульпторів слід згадати М. Черешньовського (нар. 1913 р.), який створив пам'ятники Лесі Українці в Клівленді (США) і Торонто (Канада); Лео Моля (Л. Молодожанина, нар. 1915 р.), автора пам'ятників Т. Шевченкові у Вашингтоні (1964 р.) та Буенос-Айресі (1971 р.).

Широко знана творча спадщина графіка, живописця, мистецтвознавця **Я. Гніздовського (1915—1985)**, який з 1949 р. жив у США. Всесвітньовідомі його графічні твори «Соняшник» (1962 р.), портрет М. Скрипника (1971 р.), живописні — «Пшеничний лан» (1960 р.), «Селянський хліб» (1981 р.) та ін. Виставка його творів 1990 року експонувалася у Києві. У розвиток музичної культури значний внесок зробив композитор **А. Рудницький (1902—1975)**. Випускник Берлінської консерваторії, він прокладав модерністський напрям в українській музиці. В 1938 р. емігрував у США, здобув визнання як диригент оперних, симфонічних оркестрів і хорів у Нью-Йорку, Філадельфії, Торонто. В його творчій спадщині — опери «Довбуш» (1938 р.), «Анна Ярославна» (1967 р.), «Княгиня Ольга» (1968 р.), кантати, симфонії. Йому належать теоретичні праці «Українська музика» (1963 р), «Про музику і музик» (1960 р.). Його син Роман (нар. 1942 р.), відомий піаніст та педагог, лауреат трьох міжнародних конкурсів піаністів, тричі мав гастролі в Україні; в його репертуарі — твори Л. Ревуцького, Б. Лятошинського, А. Рудницького, В. Косенка, В. Барвінського, і Я. Степового та ін. Заслугове на увагу філософська думка, створена в еміграції. Відомі праці в царині історії української філософії створив **Д. Чижевський**. До прикладу, Г. Гадамер, який особисто був з ним знайомий, вважав Д. Чижевського найгрунтовнішим з-поміж усіх емігрантів зі Східної Європи. Оригінальні праці в сфері антропології та філософії історії залишили І. Мірчук, О. Кульчицький, І. Шлемкевич, В. Олексюк. З усіх форм культурного розвитку поза кордонами України, мабуть, найуспішніше і творчо виявила себе українська вища школа. В умовах денационалізації на батьківщині вона виконувала велике і важке завдання виховання національних інтелектуальних кадрів, які могли б зберегти національну традицію, продовжити розбудову української культури. Першою українською вищою школою за кордоном був створений у Відні 1921 р. **Український вільний університет**. Його засновником став Союз українських журналістів і письменників, а співзасновниками — М. Грушевський та видатний учений-юрист С. Дністрянський. Восени 1921 року університет був перенесений до Праги, де проіснував до 1939 р., а після Другої світової війни відновив діяльність у Мюнхені. Першим його ректором став мовознавець та історик літератури О. Колесса. До 1939 р. док-

Д. Чижевський

О. Архипенко

торські дипломи в університеті отримали 109 осіб. Другою за часом заснування (1922 р.) була **Українська господарська академія** в Подебрадах (Чехословаччина). Вона мала три факультети: агрономічно-лісовий, економічно-кооперативний, інженерний. Ректором її був І. Шовгенів. Професорсько-викладацький персонал налічував 90 осіб, а кількість студентів досягала 600. У 1932 р. на цій основі було створено Український технічно-господарський інститут заочного навчання. Його ректором став Б. Іваницький, а пізніше — відомий економіст Б. Мартос. У 1920—1930-х роках у Празі працював Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, в якому готували вчителів для початкових шкіл і позашкільної освіти. Директором інституту був історик

української літератури Л. Білецький. У 1923 р. група професорів філософського факультету Українського вільного університету — Дм. Антонович, Д. Дорошенко, О. Колесса, В. Щербаківський заснували **Українське історико-філологічне товариство**. У 1938 р. воно налічувало 53 члени, які досліджували історію України, історіографію, воєнну історію, історію освіти, право, етнографію, економіку, археологію, класичну філологію. Важливим культурним центром української еміграції був Український науковий інститут у Берліні, заснований 1926 р. Першим ректором інституту став відомий український історик Д. Дорошенко, а з 1932 р. і до Другої світової війни — філософ та історик культури І. Мірчук. При інституті працювали видатні українські науковці: історики С. Томашівський, Д. Олянчин, В. Кучабський, літературознавці Б. Лепкий, М. Гнатишак, К. Чехович, філософ Д. Чижевський та ін. Після Другої світової війни центр науково-культурного життя української діаспори перемістився до Північної Америки — Канади та США. Завдяки активній діяльності української громади вже 1945 р. у Саскатунському університеті (Канада) було запроваджено викладання української мови, літератури, історії. Нині, за свідченням директора Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті Б. Кравченка, українознавчі програми запроваджені в 12 університетах Канади. За умов зросійщення і денаціоналізації еміграційна українська культура першої половини ХХ ст. виявила естетичну своєрідність і стала незамінним компонентом художнього та наукового осмислення стану української людини у світовому контексті. Впродовж століть український етнос розвивався у несприятливих умовах. Імперські та тоталітарні режими економічно, соціально, морально-психологічно сприяли поширенню комплексу культурної неповноцінності української нації або безпосередньо руйнували її культурні структури. Проте культура засвідчи-

ла свою міцність. Творчі сили народу не вичерпалися, а культура, створена в еміграції, стала підтвердженням життєдайності творчого генія народу.

Запитання й завдання

1. Чому значна частина української інтелігенції змушена була емігрувати за кордон?
2. Назвіть видатних письменників-емігрантів.
3. Яка тема домінує у їх творчості?
4. Які твори цих письменників ви читали?
5. Хто з українських емігрантів здобув всесвітню славу?
6. Які науково-культурні центри української еміграції вам відомі?
7. Де сьогодні знаходиться центр української еміграції в світі?
8. Заповніть таблицю.

Прізвище, ім'я, по батькові митця	Твори
-----------------------------------	-------

Перевірте свої знання з розділу IV

РОЗКВІТ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В 1920—1930 РР.

- Які причини запровадження українізації?
- Що вплинуло на розквіт національної культури в 20-х рр.?
- Які мистецькі спілки були популярними в цей період?
- Яка роль українського письменства в національному відродженні?
- Що нового, в порівнянні з періодом демократичної революції, було зроблено в національній політиці?
- Які зміни відбулися в освітній галузі?
- Чому більшовики підтримали автокефальну українську церкву?
- Кого з видатних діячів українського церковного життя ви знаєте?
- В якій галузі суспільного життя, на вашу думку, національне відродження мало найбільший успіх? Підтвердіть свою думку.
- Порівняйте процес розвитку національної культури в період демократичної революції та 20—30 роках.
- Чому національно-культурне відродження 20—30 рр. називають розстріляним?
- Чому видатні представники національної культури змушені були емігрувати з України?
- В яких країнах світу сьогодні є центри української еміграції? Що вам відомо про них?
- Яка доля тих діячів української культури, що залишилися творити в Україні? Наведіть приклади.
- Схарактеризуйте національну політику УРСР 30-х років. На чому вона базувалася і як довго тривала?
- Чи погоджуєтесь ви з твердженням, що українізація — це спроба вирішити національне питання в нових історичних умовах? Обґрунтуйте свою думку.

Словник

Патріархат — найбільша територіально-адміністративна одиниця в православної церкви.

Романтизм — 1) ідейний і художній рух у культурі кінця ХУІІІ — першій половині ХІХст. В основі романтичного ідеалу — воля творчої особистості, інтерес до національної культури і фольклору, інколи втеча від навколишньої дійсності в ідеалізоване минуле або вимріяне майбутнє; 2) у монастир, який характеризується ідеалізацією дійсності, мрійливою споглядністю.

Соборність — рух за воз'єднання нації, народів, котрі з певних історичних причин були роз'єднані.

Суверенітет — політична незалежність держави, що полягає в її праві самостійно розв'язувати свої внутрішні і зовнішні проблеми без втручання в них будь-якої держави. Суверенітет є необхідною політичною і юридичною ознакою держави.

Суспільно-політичний рух — рух, учасники якого висувають ідеї тих чи інших змін в організації життя суспільства і спрямовують свою діяльність на досягнення цих змін.

Толерантність — терпимість до чужих думок і вірувань.

Традиція — звичай, порядок, правила поведінки, які переходять з покоління в покоління.

«**Українська ідея**» — першим цей термін вжив П. Куліш, позначаючи ним усвідомлення, розуміння людьми приналежності до свого народу, його культури і віри.

«**Українське питання**» — своєрідна концепція, яка не лише констатувала наявність геополітично значущої етноісторичної спільноти людей — українського народу з його мовою, звичаями, віросповіданням, мистецтвом, територією, національною свідомістю, виробничими традиціями, а й моделювала його дії, спрямовані на відродження власної держави.

Шовінізм — (від прізвища солдата наполеонівської армії Шовена) — крайній вияв націоналізму, що пропагує національну винятковість, панування однієї нації над іншими.

Навчальне видання

МАЦЕЙКІВ Тетяна Іванівна

УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТОЛІТТІ

Посібник

Редактор Колодій Л. В.
Верстка Мирончик Ю. П.
Обкладинка Резніков П. В.

Підписано до друку 20.10.2012 р., Формат 70x100 1/16.
Гарнітура Петербург. Друк. офс. Папір офс.
Ум. друк. арк. 10,4
Наклад 300 пр.

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено.**

Видавництво «Педагогічна думка»
04053, м. Київ, вул. Артема, 52-а, корп. 2;
тел./факс: (044) 484-30-71

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
та розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3563 від 28.08.2009 р.